

חברה

סיכום "שולחן עגול" חוסן תרבותי

ד"ר כרמית פדן
ד"ר ראובן גל

חינוך

כלכלה

מדע
וטכנולוגיה

סביבה
ואנרגיה

תכנון
ארוך טווח

תעשייה
וחדשנות

תשתיות
פיזיות

בריאות

הון
אנושי

השכלה
גבוהה

פברואר
2020

סיכום "שולחן עגול"

חוסן תרבותי

חוקרים

ד"ר כרמית פדן

ד"ר ראובן גל

24 בפברואר, 2020

אין לשכפל כל חלק מפרסום זה ללא רשות מראש ובכתב ממוסד שמואל נאמן מלבד לצורך ציטוט של קטעים
קצרים במאמרי סקירה ופרסומים דומים תוך ציון מפורש של המקור.

הדעות והמסקנות המובאות בפרסום זה הן על דעת המחבר/ים ואינן משקפות בהכרח את דעת

מוסד שמואל נאמן.

תוכן עניינים

2	תוכן עניינים
3	שולחן עגול – חוסן תרבותי
6	תמצית דברי המשתתפים על פי סדר השמעתם
27	נספח מס' 1
27	שמות משתתפים ותחומי מומחיותם
30	נספח מס' 2
30	רשימת משתתפים טנטטיבית ב"שולחן עגול"
33	נספח מס' 3
33	מכתב פנייה ראשון למשתתפים – "שימרו את התאריך"
35	נספח מס' 4
35	מכתב פנייה מעודכן למשתתפים
37	נספח מס' 5
37	הגדרות ראשוניות כהקדמה לדיון
38	נספח מס' 6
38	סיכום תמציתי של מאמרים בנושא חוסן ותרבות
40	נספח מס' 7
40	שאלות לדיון בשולחן ה"עגול"
41	נספח מס' 8
41	רשימת משתתפים בפועל ב"שולחן עגול"

המושג חוסן נמצא בשימוש רב מאוד על ידי מגוון רחב של דיסציפלינות: הוא החל מתפתח באקולוגיה, כדרך לאפיין את יכולתה של מערכת לשמר ולחדש את עצמה נוכח הפרעות שכיחות; המשיך במדעי הפיזיקה, במובן של הכוח שצריך להפעיל על חומר כדי לגרום לו להתכווץ; התרחב לתחום הפסיכולוגיה, בעיקר בהקשר של חוסן נפשי; ומכאן לתחום מדעי החברה בו מדובר על חוסן חברתי לא רק של פרטים אלא גם של קהילות, חברות ואומות.

ההגדרה המוצעת לחוסן בתחום מדעי החברה היא –

"היכולת של יחיד, קהילה או מדינה להתנהג באופן אדפטיבי בעת משבר או בעקבות הפרעה על מנת לשוב לרמת תפקוד קודמת או משופרת".¹

במרבית ההגדרות המופיעות בספרות לחוסן ניתן להצביע על שלושה מאפיינים בולטים של המושג:

- חוסן נתפס **כ יכולת** של כל מערכת – אדם, קבוצה, ארגון, קהילה או חברה
- חוסן טומן בחובו **שינוי**
- חוסן כרוך ב**אדפטיביות**, קרי ביכולת של מערכת להתאים את עצמה בגמישות למצב חדש שנוצר. בהתייחס להיבט זה הביטוי הסימבולי המקובל בספרות הוא Bouncing Back, קרי "הזדקפות מחדש".

התנאי לקיומו של חוסן הוא קיומה של **הפרעה** (disruption). ההפרעה יכולה להיות מעשה ידי אדם (man-made) כמו מלחמה, אירועי טרור, פשיעה, אסון תעשייתי ועוד – או מעשה הטבע, כמו רעידת אדמה, צונאמי, שיטפון ועוד – ובלבד שתהא חמורה מספיק כדי לשבש את חיי השגרה של האזרחים.

אירועי ה-11/9 בארה"ב נתנו דחיפה נוספת למושג החוסן לא רק כרעיון קונספטואלי אלא גם ככלי – של פרקטיקה ושל מדיניות – שמסייע להתמודד עם איומים. בהקשר לאירועים הללו דובר בעיקר על איומים מידי אדם, כמו טרור ומלחמות, אך תפיסת החוסן החלה מיושמת גם לגבי איומים או הפרעות מידי הטבע, כמו רעידות אדמה ואסונות טבע אחרים. מנקודה זו, המחקר על הגורמים המקדמים פיתוח וחיזוק חוסן (protective factors) מול הגורמים המאיימים על פיתוח וחיזוק החוסן (risk factors) בקרב פרטים, קהילות ואומות החל מעמיק.

¹ Padan, C. and Gal, R. (2019). "A Multi-dimensional Model for Better Defining and Conceptualizing the Term Resilience". Paper presented at the Biennial International Conference of the Inter-University Seminar on Armed Forces and Society, November 8-10, 2019, Reston, Virginia, USA.

הדיסציפלינות השונות בהן רעיון החוסן נמצא בשימוש מייצגות הלכה למעשה תחומים שונים של חוסן, ובהם: חוסן חברתי, חוסן כלכלי, חוסן פוליטי ועוד והן מתייחסות לרבדי ניתוח שונים – יחיד, משפחה, קהילה, חברה.

סקירת ספרות מעמיקה בנושא חוסן מראה שמאפיינים של חוסן בתחום אחד אינם זהים בהכרח למאפיינים של חוסן בתחום אחר: מאפיינים של חוסן כלכלי אינם זהים למאפייני חוסן בתחום החברתי או הפוליטי. באופן זהה קיומו של חוסן בתחום אחד אינו מצביע באופן אוטומטי על קיומו של חוסן בתחום אחר וכמו כן רמת חוסן בקרב פרטים אינה מייצגת בהכרח חוסן של קהילה כולה, קל וחומר של חברה ולהיפך. זאת ועוד, ההגדרות למושג חוסן משתנות בהתאם לדיסציפלינה, לגישה ואפילו לנושא המחקר שעליו הן מתבססות. **חוסן תרבותי הוא תחום נוסף – אם כי נדיר – בו יש נגיעה למושג החוסן והוא נמצא במוקד הדיון שלנו ב"שולחן העגול".**

*

הרעיון לקיים דיון בנושא חוסן תרבותי הוא חלק מההקשר הרחב של העניין הרב ברעיון החוסן בשנים האחרונות, כולל העניין שלנו כאן, בתכנית לחברה וחוסן לאומי במוסד נאמן. בהקשר זה חשבנו שדווקא הרחקת הדיון על חוסן לתחום התרבותי תתרום להבנה עמוקה ומורכבת יותר של המושג חוסן והרעיונות העומדים בבסיסו.

בחרנו במתכונת של 'שולחן עגול' על מנת לאפשר דיון פתוח, גם אסוציאטיבי, מעין סיעור מוחות (ללא הצגת הרצאות מוכנות מראש), על הרעיון, ההגדרה והמשמעויות הטמונות במושג חוסן תרבותי. רשימת המוזמנים לשולחן העגול כללה מומחים מדיסציפלינות שונות שהוזמנו להתייחס ולנתח את הנושא מהיבטים שונים ומגוונים.

מטרות הדיון בשולחן העגול הוגדרו כדלקמן –

- להרחיב את תפיסתנו אודות המושג חוסן והרעיונות העומדים בבסיסו
- לנתח דוגמאות של תרבויות, קבוצות, מצבים או תרחישים מהעבר ומהווה בהם חוסן תרבותי עמד למבחן
- להגדיר את המושג תרבות באופן הרלוונטי למסגרת הרעיונית של הדיון בחוסן ולקישור המתבקש לחוסן תרבותי
- לבחון אם קיימים של סוגי חוסן נוספים העומדים בזיקה למושג חוסן ומקיימים עימו "דיאלוג רעיוני". לדוגמה, חוסן דתי, חוסן אקולוגי ועוד.

השולחן העגול התקיים ב 24 בפברואר 2020 (בטרם פרוץ משבר הקורונה), בחדר הדיונים העגול של מוסד שמואל נאמן בטכניון. במקור הוזמנו להשתתף בו מעל עשרים מומחים, שייצגו, כאמור, דיסציפלינות שונות – היסטוריונים, פילוסופים, חוקרי חברה ותרבות, סופרים ואנשי דת (ראו נספח מס' 1). בפועל, לקחו חלק 17 משתתפים, ביניהם עשרה מומחים ממוסדות וארגונים שונים והשאר חוקרים ואנשי מוסד נאמן (נספח מס' 2).

לקראת המפגש נשלחו למשתתפים החומרים הבאים: מטרות הדיון ולוח הזמנים בו (נספח מס' 3); הגדרות ראשוניות (שאינן ממצות) למושגים 'חוסן' ו'תרבות' (נספח מס' 5); סיכום תמציתי של חמישה מאמרים העוסקים בחוסן תרבותי (נספח מס' 6); פירוט שאלות לדיון ב"שולחן העגול" (נספח מס' 7).

הדיון ב'שולחן העגול' נתחלק לשניים, בני כשעה וחצי כל אחד. בחלק הראשון הגיבו המשתתפים, באופן חופשי, לשאלות שהוצגו בפניהם בהתאם למטרות הדיון. בחלק השני התבקשו המשתתפים להתמקד במספר סוגיות ייחודיות שעלו ולנתח אותן לעומק יותר. בחלק הזה התבקשו המשתתפים גם להציע כיוונים להמשך.

*

העמודים הבאים מביאים את תמצית דברי המשתתפים, על פי סדר השמעתם. אף כי הדברים אינם מוצגים באופן אמירתם בדיוק (verbatim), נעשה מאמץ על ידי עורכי דו"ח זה לדייק ככל האפשר במסרים. בסיומו של הדיון הוסכם, על דעת המשתתפים, שיש מקום בעתיד לערוך יום עיון שבו תשולבנה הרצאות מוכנות מראש בנושא "חוסן תרבותי", כולל מפי אחדים מן המשתתפים ב'שולחן העגול'. בהמשך, תיבחן גם האפשרות לפרסם ספר ערוך שיכלול את עיקרי הדברים שנאספו בתהליך כולו.

זוהי ההזדמנות להודות לכל אחת ואחד ממשתתפי השולחן העגול על נכונותם לקחת חלק בפרויקט זה ועל תרומתם לתוכנו. תודה נוספת מוקדשת לאנשי מוסד נאמן שסייעו בהפקת האירוע: גב' אורלי נתן (שהשתתפה בדיון וביצעה את שיקלוט התכנים), מר גולן תמיר (המופקד על אמצעי ההקלטה והצילום), גב' דורין אלמוג (על סיועה בהפקת דו"ח זה) וכן לגב' ילנה רובינשטיין ומר אורי שחר על עזרתם בארגון האירוע.

*

*

*

תמצית דברי המשתתפים על פי סדר השמעתם

◀ חלק ראשון – חוסן, תרבות וחוסן תרבותי

[סבב היכרות]²

פרופ' משה סידי, מנכ"ל מוסד נאמן: מברך את המשתתפים ב"שולחן העגול" ומציג את מוסד שמואל נאמן למחקרי מדיניות לאומית. במוסד נאמן עובדים כחמישים אנשי צוות לצד מתנדבים. המטרה המרכזית של המוסד היא לנסות להשפיע על קובעי המדיניות. מודה למארגני האירוע – ד"ר ראובן גל, ד"ר כרמית פדן, חברים בתכנית המחקר לחוסן לאומי במוסד נאמן.

ד"ר ראובן גל, ראש תחום חוסן וחברה במוסד שמואל נאמן: אני מודה לכל מי שהגיע מקרוב ומרחוק. פורומים רבים עוסקים בחוסן – מרכיביו, גורמים המשפיעים על התהוותו כמו גם הדרכים לבנותו. לכן עצם הרעיון לקיים 'שולחן עגול' בנושא חוסן אינו חדש. הדיון ברעיון החוסן ב'שולחן העגול' הנוכחי מתרכז בהיבט מקובל פחות ונדון פחות בספרות, והוא חוסן תרבותי או חוסן של תרבות. ד"ר כרמית פדן ואנוכי יזמנו את השולחן העגול הזה ונפעל להמשך פיתוח הנושא בעתיד.

ד"ר כרמית פדן, מוסד שמואל נאמן: הצגת מבוא קצר (מופיע בעמ' 2-3) של המושג חוסן ושל הרעיונות העומדים בבסיסו.

הדיון ברעיון של חוסן תרבותי קיים בספרות, אך מספר המקורות שדנים ברעיון זה קטן יותר באופן יחסי מאלה הדנים ברעיון של חוסן חברתי או חוסן לאומי. בתמצית, סקירת הספרות הקיימת בנושא חוסן תרבותי מלמדת שניתן לראות בתרבות משאב של חוסן (culture as a resource of resilience); חוסן תרבותי הוא גורם המקדם חוסן של קהילה (culture as a protective factor) ובהכרח מחזק אותה; תרבות היא מרכיב של מערכת (culture as a component of a system).

הדיון שלנו היום משמש כבמה לסיעור מוחות בנושא "חוסן תרבותי". במסגרת השולחן העגול נדון ברעיון החוסן תרבותי, בהגדרה ובמשמעויות הטמונות במושג חוסן תרבותי. בתוך כך גם נבקש לתחום את הדיון בחוסן תרבותי למצבי משבר, סיכון, איום וחירום – הן מידי אדם הן מידי הטבע. את הדיון היום ינחה ד"ר ראובן גל. אני מעבירה את רשות הדיבור אליו, על מנת שיסביר את מתודת הדיון שלנו וינחה את הדיון.

ד"ר ראובן גל: מטרת הדיון שלנו היום בנושא חוסן תרבותי מופיעות בעמוד הראשון של המכתב שנשלח אליכם, וביניהן: להרחיב את תפיסתנו אודות המושג חוסן והרעיונות שמושג זה מקפל בתוכו, לנסות לחשוב על דוגמאות של תרבויות, חברות, מצבים, או תרחישים מהעבר בהם חוסן תרבותי עומד למבחן ומה נדרש על מנת לקיימו,

² שמות של המשתתפים ב"שולחן העגול" ותחומי מומחיותם מופיעים בנספח מס' 1.

לבחון את קיומם של סוגי חוסן נוספים העומדים בזיקה למושג חוסן ומקיימים עימם "דיאלוג רעיוני" (לדוגמה, המושג חוסן דתי), ולבחון את מידת שימושם ואפשרויות יישומם של המושג חוסן תרבותי למטרות מעשיות – במחקר ובמדיניות.

אנחנו מייעדים לדיון שני חלקים: החלק הראשון הוא הזמנה מכל אחת ואחד מכם לבחור באחת או שתיים מהמטרות שהצגנו ולבחון דרכן את צמד המושגים חוסן ותרבות. בשלב זה נבקש לעשות זאת באופן תמציתי, 5 – 7 דקות, על מנת לאפשר לכולם להתבטא. לאחר ההפסקה, נתמקד בשתיים או שלוש מהסוגיות שהועלו על ידיכם בחלק הראשון ונרצה להעמיק בהן יותר, עפ"י ראייתכם, או אולי מתוך מחקר שערכתם.

ד"ר ארז כהן: התרבות היא אף פעם לא בה' הידיעה משום שאנחנו לא מדברים על תרבות אחת. אנחנו מדברים במונחים של תרבות ישראלית או תרבות אמריקאית אבל אלה מונחים מאוד בעייתיים ומכלילים. בכל מדינה יש מכלול של תרבויות, יש מאבק בין תרבויות, וצריך לזכור שאיום תרבותי בהקשר של חוסן תרבותי מתייחס ל-First Nations. הדיון בחוסן תרבותי מופיע אצל עמים ילידיים המרגישים שתרבותם נדרסת על ידי תרבות דומיננטית – המערב או קולוניאליזם. המונח תרבות מכיל בעצמו מאבק ושינוי והוא מושג דינמי. לכן צריך לזכור שאין תרבות אחת, יש תרבויות מאוימות ויש תרבויות שמשתנות ובוחרות להשתנות ויש תרבות שבוחרת לשמר את עצמה. לפיכך, חוסן הופך להיות חלק מהנשק של הקבוצות המוחלשות הפועלות כדי לבצר את תרבותם, כדי להילחם נגד שינוי כפוי המאלץ אותן להתגמש ולהשתנות. חוסן תרבותי מופיע פעמים רבות בהקשר של מאבק.

פרופ' (אמריטוס) יורם בילו: אני רוצה לחדד את הדברים ואפילו לעשות פרובלמטיזציה חריפה יותר של המושגים, חוסן מצד אחד ותרבות מצד שני, לפני שנכנסים לעומק הדיון. ההגדרות שצוטטו בנייר ההכנה הן הגדרות קלאסיות שכיום נחשבות מהותניות באנתרופולוגיה ובמדעי החברה בכלל. התפיסה של תרבות במובן האונטולוגי, כלומר כזו שעונה להגדרה "מה זה", היא תפיסה בעייתית. אחד הדברים הבולטים בשנים האחרונות באנתרופולוגיה מתמצה בעבודתה של לילה אבו לוע'וד - Writing against culture. אבו לוע'וד אנתרופולוגית אמריקאית, עם הרבה פריבילגיות, מייצגת את העמים הילידיים, אביה פלסטיני ואמה יהודייה. היא מזדהה לחלוטין עם העניין הפלסטיני והיא עצמה דוגמה שמראה עד כמה התרבות היא פריכה, ניתנת למניפולציה וצומחת על פי אופן ההגדרה העצמית של הפרט. אבו לוע'וד טוענת שברגע שתרבות מוגדרת במונחים מהותניים של אנחנו והם, היא יוצרת הבדל בין אנשים – "בין אנשים שהם יותר לאנשים שהם פחות". זהו שיח פוסט-מודרני שאפשר להתווכח איתו, והוא התהווה בהשראתו של פוקו. אף שתרבות היא הפרה הקדושה של האנתרופולוגיה, תפקידם של האנתרופולוגים הוא לראות תרבות כדבר פתוח. לראות את התרבות שלנו לעומת התרבות שלהם, באופן מוגדר ומהותני, זה מבט פשטני. תרבות נבנית יותר מ"למטה למעלה" מאשר מערך של סמלים המוטלים מלמעלה והמעצבים אנשים המהווים "מיניאטורות תרבותיות" שמקבלות את מה שיש, במין תיאוריית פקס כזאת. יש המון וריאציות של תרבות ויש הרבה וריאציות להתנגדות. ההגדרה של תרבות צריכה להיות יותר פתוחה.

הדיון בחוסן הוא מבורך. אבל אי אפשר לדון במושג חוסן בלי לדון מהו "מְטָה-חוסן". מה המשמעות שמוסד כמו שמואל נאמן מכנס מומחים מהרבה מאוד דיסציפלינות כדי לדון במושג "חוסן". בעיני צריך להיזהר ממלכודות של דיבור על ה- "תרבות" ה- "חוסן הישראלי". לכן אנו צריכים להיות מודעים לפוליטיקה של החוסן, להבניה שלו

ולהפיכתו למטבע לשון נפוץ כל כך, כמעט אינפלציוני בעולם המודרני. ובמיוחד בעולם הניאו-ליברלי. יש לזה משמעויות פוליטיות. יש לחשוב בצורה ביקורתית על הצמיחה של השיח על החוסן בתוך השיח על הטראומה, שני מושגים שלא היו קיימים לפני חמישים שנה במובן שהם קיימים היום. לסיום, אמירה מוקצנת במכוון: אפשר אפילו לשאול עד כמה השיח של החוסן (במובן של פוקו - המומחים, המוסדות, הפרקטיקות) אינו מייצר את התופעות שכנגדן הוא מחסן.

פרופ' נמרוד לוז: אחד מהמאמרים המשפיעים בשנים האחרונות הוא "אין דבר כזה שנקרא תרבות". במאמר יש מהלך מתוחכם מאוד: **כל הניסיונות לתחם תרבות הולכים לאיבוד.** להמחשה: בחינת המטבח הישראלי – מהו? ואם אני לא אוכל משהו ממה שמישהו הגדיר כמטבח ישראלי אז אני לא ישראלי? במכללות בגליל, שבהן האוכלוסייה מאוד הטרוגנית, רב-תרבותית, השאלה שעולה מהר מאוד היא האם מי שאינו דובר עברית הוא ישראלי. מכאן אפשר להבין שהמושג **Culture, תרבות, הוא ביטוי אחר למילה הרבה יותר מסובכת שהיא רוצה להסתייר, והיא: פוליטיקה, שמשמעותה הלכה למעשה היא יחסי כוח בין אנשים. מי מגדיר מהם הערכים ומי מגדיר מהו המיינסטרים וכיצד נחיה.** אחת המורכבויות שפוקו³ הטיח בפנינו הוא השימוש בשיח המומחים. למשל, מי עובד במרכז חוסן וטראומה. הרי אתם יודעים שתעשיית העוני ותעשיית השלום הן התעשיות המוצלחות ביותר בעולם וכולנו חיים מהן מצוין. וזהו הכיוון שירם דיבר עליו (מטה-חוסן). ברגע שנתחיל להסתכל על תרבות לא במובן המהותני שלה נוכל לראות בה מרחב של משא ומתן בין פריטים שווים (יש לקוות כך) המקפלים מורכבויות רבות. אם נבין שעצם השימוש במונחים מסוימים, בשפה מסוימת, בקודים הוא כבר מעצב את השיח [ולכן] מעצב את הפוליטיקה של הדיון נוכל להיות פתוחים יותר ולהבין את מי (ואת מה) אנו רוצים לכלול בשיח החוסן. **אילו אנשים כדאי עוד להכיל בדיון שלנו כדי שהוא יהיה רלוונטי לא רק למי שמסתופף כרגע בשולחנות עגולים.**

ד"ר ניצן רותם: בדיון הנוכחי אנו מדברים על ההבניה של רעיון החוסן בהקשר התרבותי. בכך אני לא מכפיפה בהכרח את התרבות לחוסן אלא בוחנת את מערכת היחסים בין השניים. כשבוחנים את מערכת היחסים הזו אפשר להבחין כי החוסן הוא אתוס מתהווה, אשר במידה רבה מחליף את אתוס ההקרבה כסיפור מרכזי של יחסי יחיד וחברה: מה מאפיין את היחיד, מה מאפיין את החברה הישראלית, ומה הם חבים זה לזה. **החוסן מהווה מעין עקרון חברתי שמייצר שותפות גורל. הסיפור המיוצג ברעיון החוסן מחליף סיפור אחר המגולם ברעיון ההקרבה.** רעיון ההקרבה מציב במרכז את היחיד המוכן להקריב את עצמו. מדובר בדמות הרואית, אמיצה המוכנה למות למען החברה (המוכנה להקריב את יחידיה). זאת חברה חזקה ויש דינמיקה מאוד אינטנסיבית ביניהן. החוסן גם מייצר דמות מסוימת של יחיד ("שיש לו חוסן", דמות מסוימת של חברה שמכשירה לחוסן, באמצעות מוסדות חברתיים ופרקטיקות חברתיות). מעניין לבחון את הדומה בין שדות השיח השונים: שדות שיח פונקציונליים של מומחים הרוצים לשפר את חוסנם של יחידים ולקדם את היכולת של המערכת החברתית כבעלת חוסן, לצד שדות שיח ביקורתיים. בהמשך אפרט כיצד אני מפענחת את מערכות האלה בתוך קונפליקט מתמשך.

³ פול-מישל פוקו, פילוסוף צרפתי בן המאה ה-20.

גב' מרים שפירא: אני מבקשת להכניס מושג נוסף לדיון והוא – זהות. אני עדיין לא יודעת איפה הזהות היא חלק מהתרבות ואיפה תרבות היא חלק מהזהות. מושג החוסן בעיני ה"עמך", הבאים לקבל שירותים במרכזי החוסן הוא מושג שכבר כמעט אסור להזכיר אותו. לאנשים כבר נמאס. המושג שחוק מכל מיני כיוונים ובייחוד עכשיו כשיש מרכזי חוסן בכל אזור עוטף עזה ובאשקלון (**פרופ' בילו:** המושג לא רצוי כי הוא ממגדר את האנשים כחלשים?) כי זה מצמצם את המשמעות של "להיות חסנים" במובן של להיות גיבורים, להחזיק מעמד, להיות נחושים, גמישים. והם לא רוצים להיות כאלה, ממש לא, ולא זקוקים לחוסן במובן הזה. כשאנו במרכז "מהו"ת ישראל" עוסקים בבניית חוסן, אנחנו משתדלים שלא להשתמש במושג. אנו משתדלים לפרק אותו למעגלים שבונים חוסן, ובתפיסה שלנו אלו מעגלים של מסוגלויות. קהילה וזהות. המושגים האלה הם מעניינים. **אני חושבת שזהות בונה חוסן, גם ברמה האישית וגם ברמה הקהילתית.** מעניינת אותי השאלה איך זהות מתכתבת עם תרבות. ברור שהיא מתכתבת ומכילה תרבות כי זהות היא ערכים, חזון, כיוון, נרטיב. וכל אלה מתממשים עם קהילה. אך אני עדיין לא יודעת מזה חוסן תרבותי במובן הזה שאנו דנים בו. **מה שמעניין אותי הוא איום –** אנשים תחת איום, איום ממשי (חיים תחת שיגורי רקטות), אוכלוסיות תחת איום, איום רצינולי כמו משבר תרבותי, משבר של זהות. עוד דבר באשר לזהות - **האתגר כרגע** הוא לא רק לסייע לפרטים אלא לאוכלוסיות יותר רחבות ולא בדרך טיפולית גרידא (קרי, בחדר הטיפולים). **איך לסייע לבנות זהות שאיננה מבולבלת, שהיא מורכבת, רב ממדית ושיש בה יציבות מסוימת.**

ד"ר ראובן גל: קיים פער בתפיסה של מושג החוסן ואפילו ניגוד מסוים בין משמעות החוסן במובן העממי (חוסן זה "חזק כארז", זה להיות חזקים) לבין הגישה המחקרית, האקדמית. כרמית הזכירה קודם את המושג bouncing back ולצידי את המטאפורה של העץ שגמישותו מאפשרת לו להתכופף בסערה ולהזדקק עם סיומה, לעומת העץ הנוקשה, חסר הגמישות, העלול להישבר. על פי הספרות האקדמית חוסן מתאפיין בגמישות, ביכולת להסתגל ואחר כך לשוב לצמוח ואף להגיע לגבהים חדשים. השיח הציבורי לוקח לרוב את החוסן לכיוון של חוזק. אני אומר זאת בהקשר של תרבות: האם יהיה זה נכון לומר זאת על תרבות? ובהקבלה: האם תרבות היא ארז נוקשה או ברוש גמיש. האם חוזקה של תרבות נבחן ביכולתה להתנגד לשינוי או דווקא ביכולתה להשתנות, להסתגל, להתגמש?

ד"ר נוהאד עלי: המילה חוסן היא מילה שגורה ואפילו שחוקה בשיח של החברה היהודית בארץ, אבל אני לא יודע אם בחברה הערבית השימוש במושג חוסן שגור בכלל וחוסן תרבותי בפרט. האם יש בכלל מושג כזה לאור האופי של התרבות הערבית, איך שהיא רואה את עצמה (**ד"ר גל:** מהי מילה בערבית ל"חוסן?") כשכתבנו על חוסן, השתמשנו במילה "חסאנה" אבל תהינו האם השימוש במילה הזאת הוא נכון. חשבתי דווקא על "צומוד". (**ד"ר פדן:** יש ביטויים בשפה הערבית שאפשר להשתמש בפרשנות העכשווית שלהם כחוסן, אבל המילה בעצם לא קיימת. זה לוקח אותנו למקום של איך ההקשר מייצר מילים). זה בדיוק העניין - האם שימוש או אי-שימוש במושג חוסן מלמד על תפיסת החוסן של חברה שעברה משבר מתמשך מאז ה"נכבה" עד עצם היום הזה.

'צומוד' הוא מושג מאוד מתאים לתאר את הסיטואציה. השאלה האם ניתן להחדיר אותו... (**מר עודה בשאראת:** 'צומוד' פירושו עמידה איתנה) נכון, ולכן אני מעוניין להבין מה בין תפיסת החוסן בקרב הרוב לעומת תפיסת החוסן בקרב המיעוט וכן – אם ניתן להגדיר את יכולת ההישרדות של החברה הערבית אחרי ה"נכבה" של '48 כחלק

מתפיסת החוסן או לא. שכן ה"נכבה" לא התפתחה בשיח, בתרבות, בספרות הערבית לכיוון של חוסן אלא לכיוון של 'צומוד'. החברה הערבית עוברת שינויים מהותיים והיא מתמודדת עם סוגיית האלימות, הפשיעה והטרור האזרחי בתוכה. נשאלת השאלה אם ניתן לקשר בין החברה הערבית לבין תפיסת החוסן, אם ניתן לקשר בין חוסן לבין הלכידות החברתית בחברה הערבית כתוצאה מהמשבר? אותי מעניין לדעת איך אפשר לפתח חוסן ישראלי בסיטואציה בה קיימת במדינה קבוצת מיעוט המסוכסכת עם המדינה שלה? בתוך כך ההנחה שלי היא שתרבות משתנה מאוד ואפשר להשפיע עליה.

מר עודה בשאראת: אין לי בעיה בשימוש במונח חוסן. זו מילה שמשתמשים בה והיא מהווה חלק מהמושגים השגורים לצרכים שונים. למשל, חוסן בטחוני הוא מושג שבאמצעותו אתה מבין שצריך עוד טנקים, חוסן כלכלי משמעותו הוא עוד השקעות. ז"א שצריך לעבות את החוסן. **באשר לחוסן תרבותי: אני רואה במושג חוסן אנטי־תזה לתרבות. חוסן הוא הסתגרות ותרבות היא פתיחות, היא גמישות, היא יכולת לקבל את האחר, יכולת של הערבים לקבל את הדברים הטובים אצל היהודים ולהיפך אצל היהודים.** זאת אומרת, יכולת לקבל ערכים אוניברסליים. אני חושב שהחברה הערבית צריכה לאמץ ערכים אוניברסליים. אינני רואה שיש כאן עניין בעד חוסן או נגד חוסן. **צריך להפנים את הערכים האוניברסליים לצד הערכים התרבותיים המקומיים,** כמו מעמד האישה, חופש הביטוי, אינדיבידואליזם לצד הערך הערבי הייחודי של ערבות הדדית שלא צריך לוותר עליו. לצד זה צריך לחזק את האינדיבידואליזם ואת האפשרות להביע דעה ללא חשש מחרם. בחברה הישראלית יש בעיה: אמנם יש לנו, ליהודים ולערבים, ערכים משותפים, אבל אופן ההתייחסות לדברים ספציפיים שונה מאוד. אתמול, כל הערבים הזדעזעו קשות מגרירת גופה של אדם (מחבל/שהיד, כל אחד ועמדתו) בגבול עזה על ידי דחפור ישראלי. לעומת זאת, יהודים המשיכו הלאה בסדר ביום השגרתי. כמובן שאילו המקרה היה הפוך אני לא יודע אם הערבים היו מזדעזעים.⁴ לכן ההתייחסות של החברה היהודית והערבית, עם אותם ערכים, למקרה מסוים שונה מאוד. צריך חוסן כדי לומר שיש להתייחס למקרים טובים או רעים (כמו המקרה של אתמול) כבני אדם (המחזיקים בערכים אוניברסליים משותפים) ולא כאנשים השייכים לתרבות מסוימת לעומת אנשים ששייכים לתרבות שמנגד (ד"ר **גל:** המקרה של הבולדוזר מעיד על כך שיש השפעה של גורמים פוליטיים ואידיאולוגיים בוודאי, בעת התייחסות לחוסן תרבותי ולתרבות. הסיטואציה הפוליטית שקבוצה מסוימת נמצאת בה משפיעה על החוסן התרבותי שלה. אם היא הייתה תחת מצב פוליטי אחר ככל הנראה היא הייתה מגיבה אחרת. ההיסטוריה מלאה בדוגמאות כאלה, **והלל הלקין** יכול להביא רבות כאלה. האינטראקציה אם כן היא לא רק בין זהות לחוסן (כמו שמרים אמרה) אלא גם בין מצב פוליטי, חוסן ותרבות. **פרופ' יורם בילו:** חוסן תלוי תמיד בהקשר וצריך לוותר על השאיפה היומרתית **להגדרה כוללתית.** המושג חוסן כ'צומוד' קשור להיבט פוליטי היסטורי מאוד מסוים והוא יכול השתנות בהקשר (אחר).

פרופ' זאב תדמור: קשה לדבר כיום על תרבות ישראלית אחת ועל חוסן תרבותי אחד. כשהייתי יו"ר מרכז רבין לפני עשרים שנה, ניסינו במסגרת פרויקט לקידום חוסן לאומי בהובלתם של עוזי דיין, יולי תמיר, דוד ברודט ואחרים להבין אם אפשר לתפור חזון משותף לכל החברה הישראלית. ניסינו למצוא את המשותף מארבעה חזונות

⁴ <https://www.haaretz.co.il/news/politics/1.8565326>

עיקריים אבל התוצאה, "אמנת כנרת"⁵, הייתה מימית ולא השפיעה כלל. בישראל אי אפשר לדבר על תרבות אחת. יש לפחות ארבע תרבויות שונות והדבר המשותף היחיד ביניהן הוא השפה העברית, השפה הלאומית. לכן אי אפשר לדבר על חוסן תרבותי אחד בלי לרדת לפרטים של כל תרבות. לכל תרבות יש חוסן מסוג אחר ועם חוזקות וחולשות שלה. דוגמה אחרת לחוסן תרבותי היא טרנסילבניה, משם הגעתי. היא מתנדנדת בין רומניה להונגריה כבר ארבע מאות שנה. בכל פעם שמדינה אחת שולטת היא מנסה להכניע את התרבות האחרת. כיום הרומנים שולטים בה והם אפילו שינו את שמות היישובים במטרה לחוקק כל זכר לתרבות ההונגרית: עיר הולדתי, קלודז', שמה שונה לנפוקה (שם מימי השלטון הרומאי הקדום). אבל הטרנסילבנים כנראה מצליחים לשרוד עם הזהות שלהם ולא נעלמים אולי בזכות הקרבה להונגריה שמחזקת אותם.

פרופ' יורם בילו: אני מסכים עם זאב אך אומר שהמצב אינו חסר תקווה. עודה אמר שיש סט של ערכים אוניברסליים שיכולים לשרת את כולם. אני רוצה להיות פרקטיקן בעניין הזה. הרבה דברים בארץ תורמים לחוסן כי הם נבנים בתרבות מלמטה למעלה. יש, למשל, מפגשים רבים בין יהודים וערבים שיוצרים שיח משותף. גם השולחן העגול הזה הוא סוג של מפגש כזה ואני רוצה למסגר אותו כדבר חיובי, כשיח בין אנשים שמדברים באותה שפה ומבינים זה את זה. הבעיה הגדולה היא שאין רצון לייצר מסגרת דומה מלמעלה למטה. דוגמה שהיא הכי ישראלית שיש: נבחרת ישראל בכדורגל (גברים) כוללת לעיתים שישה ערבים וחמישה יהודים הנלחמים למען מטרה מקודשת (כדורגל כידוע הוא דת). זהו מערך נפלא כדי לייצר סולידריות אבל היא איננה מתקיימת כי בעת שירת ההמנון, המצלמות מתרכזות דווקא בשפתיים של השחקנים הערבים שאינם מסוגלים לשיר "נפש יהודי הומייה". כאן אפשר להציע רעיון שיתרום לחוסן: אפשר להוסיף בית להמנון התקווה. רובי ריבלין (זה מתאים לו) יכריז על תחרות פומבית בבתי הספר התיכונים לכתיבת הבית הנוסף ולדוגמה ייתן את מילותיו של ז'בוטינסקי: "שם ירָה לוֹ מִשְׁפָּע וְאֶשֶׁר בֶּן-עֶרֶב, בֶּן-נְצֻרֶת וּבְנֵי"⁶. לא להשמיט את התקווה כי אי אפשר לוותר על סט סמלים כל כך משמעותי. השחקנים הערבים והיהודים כאחת ישירו אותו בהתלהבות. זה כל כך פשוט וכל כך קשה לעשות דבר כזה (פרופ' זאב תדמור: מסכים).

הלל הלקין: אני מאמין שיש דבר שאפשר לכנות אותו חוסן, אני גם מאמין שיש דבר שאפשר לכנות אותו תרבות; אבל לא בטוח שיש דבר כזה חוסן תרבותי. אי אפשר להפריד בין סוגי חוסן שונים הכול משולב זה בזה. אני מבקש לתת שלוש דוגמאות היסטוריות: הראשונה, אנגליה וצרפת במלחמת העולם השנייה: שני עמים עם תרבויות מפוארות שהגיעו לשיאים והשפיעו על העולם. במלחמה, עם אחד קרס לגמרי והעם האחר עמד בגבורה. מה יש בתרבות הבריטית שנתן לאנגלים חוסן כזה? האם בכלל אפשר לבודד בין חוסנים שונים? הרי התרבות היא השילוב של הדברים האלה ביחד. חוסן תרבותי אינו מבודד. הדוגמה השנייה, הודות לכתיבת הספר "מעבר לסמבטיון", על "בני המנשה" מהודו, מצאתי עצמי בקשר הדוק עם הקהילה הזאת השייכת לעם האתני הטיבטו-בורמזי ושבטים הנקראים קוקי-צ'ין-מיזו. התרבות הייתה משולבת עם הדת, הכלכלה, הצייד והמלחמות בהרמוניה. התרבות שרדה מאות שנים מפני הפלישות של הסינים, הבורמזים, ההודים. עד שהגיעו הבריטים עם

⁵ https://www.hamichlol.org.il/%D7%90%D7%9E%D7%A0%D7%AA_%D7%9B%D7%A0%D7%A8%D7%AA

⁶ מדובר בציטוט מהשיר "שמאל הירדן" והמשכו הוא "שתי גדות לירדן זו שלנו זו גם כן".
<https://www.zemereshet.co.il/song.asp?id=718>

המיסיון הנוצרי והטכנולוגיה המערבית. בתקופה זו התרבות קרסה תוך חמישים שנה. דוגמה שלישית, קרובה יותר, הציונות. לציונות היו שני מניעים עיקריים: לזרם ממערב אירופה היה רצון למצוא מקלט מפני האנטישמיות. לזרם ממזרח אירופה הייתה שאיפה לשמר את התרבות היהודית בתנאים מודרניים מתוך האינסטינקט שבלי חוסן חברתי ופוליטי, בלי יכולת להגן על התרבות מפני תרבויות אחרות, בלי ליצור ריבונות לאומיות שתוכל לצקת את התרבות הזאת לדפוסים לאומיים התרבות תקרוס ותיעלם תוך התבוללות. הציונות צדקה. ההתבוללות אכלה את יהדות מערב אירופה ואוכלת כיום את יהדות ארצות הברית ובמידה מסוימת גם כאן בארץ אך בצורה שונה. אנחנו, בישראל, הבנו שאי אפשר לבודד חוסן פוליטי, תרבותי, צבאי, כלכלי משום שאלה כלים שלובים. לכן אין טעם לנסות על דבר אחד בלבד.

ד"ר ראובן גל: הדוגמאות שנתת מוסיפות שאלה: האם תנאי הכרחי לצורך קיום חוסן תרבותי הוא קיומה של ישות מדינית כזו או אחרת?

גב' דבי קאופמן: אינני רואה דרך להפריד בין חוסן פוליטי לחוסן תרבותי. הפוליטיקה בישראל מתווה את התרבות. לכן צריך להביא לשולחן כזה את כלל השחקנים כולל אלה מהעולם הפוליטי, אלה שנמצאים בשלטון הם אלה וקובעים את החוסן בסופו של דבר. קיים גם חוסן טכנולוגי שהוא מרכיב מהותי במיוחד אצל בני הנוער. עד כאן לא הייתה התייחסות אליהם. הם אלה שיקבעו את השלב הבא, אז יש הרבה אלמנטים שצריך להתחשב כשמדברים על חוסן.

גב' מרים שפירא: אני רוצה להדגים פעילות מלמטה למעלה. [מרים מתארת את פעילות עמותת "בסוד שיח"⁷ לקידום דיאלוג בין קבוצות קונפליקט באמצעות כנסים סדנאיים בהם יש ייצוג של קבוצות שונות באוכלוסייה: יוצאי אתיופיה, חרדים, פעילי ימין ושמאל ועוד]. אני מסתכלת על החברה הזאת, על המיקרו הזה, לא כחברה רב-תרבותית אלא כחברה מרובת-זהויות. יותר נוח מבחינה תפיסתית ויותר נוח מבחינה מעשית כדי לעשות את ההליך של הדיאלוג שהוא מאוד מורכב עם הרבה השלכות, ייחוסים וזיקות. ויש צורך בפירוק ייחוסים. האפשרות לעשות פעולה במובן של לכידות, שייכות או נוכחות היא בהתייחס לריבוי זהויות. כאשר המוקד הוא חברה רב-תרבותית יש הרחבת יתר לאלמנטים הפוליטיים, הלאומיים בהקשרים רחבים מאוד כמו שכבר נאמר כאן כמה פעמים. אבל מתחת לכל אלה קיים רובד של הזהות האישית והזהות הקהילתית שהיא חשובה מאוד, אבל עדיין לא ברורה לי הזיקה בין הרבדים (פרופ' בילו: בעיני את אומרת דבר והיפוכו. אמרת שאי אפשר לפרק זהות ובאותה נשימה פירקת זהויות (תגובה של מרים: האמירה היא ביחס לפירוק ייחוסים relatedness, לאו דווקא פירוק זהויות) במהלך הסדנאות יושבים אנשים ולומדים על הזהות שלהם ועל הזיקה בין הזהויות והאפשרות להכיל את כל הזהויות במרחב אחד ברמה של חברה, מדינה וכדומה. הקושי הגדול להכיל את כל הזהויות במרחב אחד מתקשר לחוסן הלאומי, ולתפיסתי תהליך של דיאלוג בין קבוצות קונפליקט אפשרי רק בהסתכלות רב-זהותית.

⁷ / <https://www.facebook.com/354771784708712/> עמותת-בסוד-שיח-סדר-החוג-7

ד"ר ארז כהן: אני רוצה שוב לחדד את הדיון בדימוי של המושג חוסן בעברית כבונקר, כהתבצרות וסגירות – לעומת המושג resilience באנגלית, שלו יש משמעות של גמישות, המאפשר במובן הפסיכולוגי גם לצמוח ולא רק להסתגר ולהיכנס לבונקר. המושג resilience מאפשר לאמץ רעיונות, לספוג שינויים, להכיל ניגודים, להכיל זהויות, להכיל קונפליקט ולצמוח ממנו מחדש. לעומת דימוי המונח חוסן בעברית שאין בו גמישות. חוסן הוא כמעט תמיד כמו התבצרות בונקר. גם המושג בערבית "חסאנה" מבטא קשיחות וכוח גברי ("אף אחד לא יכול לאיים עלי"). איפה שאפשר למצוא את יכולת ההתכופות זה דווקא בתרבות היהודית הגלותית, שאיננה יהדות השרירים אלא מתאפיינת יותר ביכולת של הכוח החלש, של משא ומתן של עסקאות ושל יכולת לקום ולעזוב אם צריך. בנוסח חכמי יבנה אפשר לומר, לא בדרך של חוזק אלא של חוסן. ואולי חוסן במובן התרבותי מתבטא ביכולת לייצר סיפור משותף מאחד, בדומה למה שהנשיא ריבלין מנסה לעשות: משהו שמכיל את השוני ואת הניגודים ולא מוביל לתחושה של התבצרות מול איומים (פנימיים). לדוגמה, לאחרונה הוקמו דוכני חב"ד מול בתי ספר בתל אביב והדבר מאיים על ההורים החילונים המרגישים שנכנסים אליהם הביתה. אפשר אולי להקביל את זה לחברה החרדית שעבורה הקמת סניף של מר"צ, השומר הצעיר או לשכת גיוס בשכונה שלהם יתפרש כאיום. אירועים כאלה מובילים להסתבכות ואולי אף להתפרקות. בארה"ב, אנשים שיש להם הרבה כסף בונים בונקרים אטומיים וצוברים נשק לסוף העולם, תופעה המעידה על התפוררות חברתית ולא על חוסן חברתי או חוסן תרבותי.

ד"ר כרמית פדן: אני מסכימה עם נמרוד ויורם לגבי המושג תרבות. תרבות היא מושג כוללני מדי ויש בו יומרנות. לפחות בראשיתו, המושג תרבות נתפס כמושג חובק כל. מזכיר את הדיון בתולדות האמנות מנקודת המבט המערבית, שלא מאפשרת לדבר על אומנויות אחרות שלא נכללות תחת הכותרת הזאת. בראייה כזו המושג תרבות נתפס כדורס ודורסני.

אני רוצה לחזור לדבריו של ארז בתחילת הדיון על כך שחוסן הופך להיות חלק מהנשק של הקבוצות המוחלשות הפועלות כדי לבצר את תרבותם, כדי להילחם נגד שינוי כפוי. אמירה זו מחזירה אותי למאמרים שנשלחו אליכם לקראת הדיון. שכן במבט נוסף שמתי לב שכל הכותבים גורסים בצורה כזאת או אחרת שתרגול של דפוסי פעולה במסגרת השבו או החברה האתנית, התעקשות לקיים טקסים ופולחן, מהווים דרך לשמר את התרבות וגם דרך לדור הצעיר להכיר את התרבות. דפוסי הפעולה האלה הם אמצעי להבנות את התרבות הייחודית של הקבוצה כמקור עוצמה פנימי וכאמצעי להתמודדות עם הפרעות – קרי, ניסיונות של גורמים חיצוניים לטשטש תרבות ייחודית. השינוי הכפוי עליו דיבר ארז. אחד המאמרים עוסק בכוחות הגלובליזציה שבהקשר התרבותי אפשר להבינה כניסיון להטמיע תרבויות פרטיקולריות בתוך תרבות כוללנית, משטיחה ומזוהה בהכרח עם תרבות המערב. העניין הוא שההישענות של קבוצה במרכיבי התרבות שלה (כפי שמופיע במאמרים) משמשת אמצעי להתנגדות לשינוי ולא כמאפשרת גמישות. החוסן התרבותי כמקור עוצמה, לפי המאמרים, מהווה משאב עבור הקבוצה הפרטיקולרית להתנגד לשינויים. זאת בשונה להקשרים ביטחוניים בהם המשמעות של קהילה בעלת חוסן היא שהחוסן מאפשר לה להתמודד בגמישות עם הפרעה. המושג חוסן בהקשר הביטחוני כולל גם resilience וגם resistance, התנגדות. בהקשר הישראלי הגישה הדומיננטית היא של ההתבצרות, או התנגדות, קרי resistance, והיא באה לידי ביטוי בהישענות על מרכיבי הגנה אקטיבית (מערכות ליירוט טילים) והגנה פסיבית (גדרות ומכשולי גבול אחרים). ביישובים ב"עוטף עזה" התפתחה בשני העשורים האחרונים גישה משלימה לאיומים על רקע ביטחוני והיא תפיסת החוסן, resilience. תפיסה זו מאפשרת לקהילות ביישובים הללו

להתמודד טוב יותר עם ה"הפרעות" שהם חווים על רקע ביטחוני. בהקשר התרבותי, השאלה היא מה אדפטיבי יותר עבור קבוצה מסוימת כדי לשמר את התרבות הפרטיקולרית שלה. דוגמה מהיהדות (בצורה פשטנית ושטוחה לשם הדיון): אורתודוקסים, מבין הקבוצות הדתיות, קשיחים יותר בתפיסתם את התרבות היהודית ואת האופן בו צריך להמשיך אותה. הדגש הוא יותר על איכות מול כמות. לעומת הרפורמים המנגישים את התרבות היהודית בגישה יותר פתוחה. לסיים, נאמר כאן שיש נטייה לקחת את המושג חוסן ולהפוך גם אותו למושג חובק-כל כמענה לרעות חולות, לא רק אלה התוקפות את החברה הישראלית, אבל גם בחברות ותרבויות אחרות.

הזכרתי בראשית דברי בבוקר את ה- 11 בספטמבר כנקודת מפנה לאימוץ המושג חוסן ולהפיכתו מענה לאיומים. בספרות של תחום העיסוק שלי, ביטחון, מדובר על תופעה של "סקיוריטיזציה" (ולא במובן הפיננסי) -- היצמדות לנקודת המבט הביטחונית לתפיסת המציאות ולפעולה עליה. תהליך הסקיוריטיזציה כולל בתוכו את החלת תפיסת החוסן. תחת תפיסה זו המדינה נסוגה מהאחריות על האזרח, ומשיתה את הדאגה לביטחון האישי על הקהילה והפרט. בהקשר הישראלי אנחנו רואים שהדאגה לביטחון של קהילות מושתת על הרשויות המקומיות, יישובים ופרטים והמדינה מספקת מסגרת ביטחונית פיזית. בהקשר לכך, הטענה הביקורתית בספרות היא שרעיון החוסן תפס אחיזה במדינות אנגלו-סקסיות בהן אומצה תפיסת העולם הכלכלית הניאו-ליברלית שאחד מדגליה הוא מינימום מעורבות של המדינה בכלכלה. לכן שם נראה יישומים מאוד גדולים של רעיון החוסן. לא רק חוסן כמענה, אלא גם כהתכונות מראש. לדוגמה, באנגליה יש תכנון מוכוון-חוסן (חוסן אורבני) באמצעות עיצוב מיגנני של המרחב הפיזי (כמו מחסומים בכניסה לגשרים, מצלמות אבטחה ועוד) כך שיוכל להכיל 'הפרעות' מסוגים שונים. אולי אפשר לומר שמתקיים כאן "משחק" בין ביסוס הגמישות שמאפשרת שינוי וצמיחה ולבין היכולת לקיים עמידה איתנה שהיא הרבה יותר נוקשה באופייה.

ד"ר ניצן רותם: אני מזהה שלוש פרובלמטיקות בספרות בנוגע לחוסן: הראשונה, מה מאפשר חוסן של שימור ערכים מול חוסן שדווקא מבקש לקדם שינוי; השנייה, מה מעלים על נס כשמדברים על חוסן? חולשה או חוזק? זה נמשך כחוט השני במאמרים מתחומי הפסיכולוגיה החברתית שמחזקים חוסן וגם במאמרים ביקורתיים מאנתרופולוגיה; השלישית, טיב הקשר, ולעתים הפער, בין החוסן שמבקשים להטמיע ביחיד לבין חוסן בהקשרים לאומיים, ביטחוניים, חברתיים ועוד.

הרב יובל שרלו: אני רוצה להציג שלושה כיוונים כמענה לשאלה על חוסן תרבותי: הראשון, **איזה סוג שיח מקיימים – שיח פילוסופי או שיח של דימויים.** אפשר לנהל על המושג חוסן לסוגיו שיח פילוסופי: לפרק את משמעות המושג, להבין את הכוחנות שבמושג תרבות, לגלות מניעים נסתרים, לצטט את פוקו. אבל בשלב מסוים של הדיון עברנו לשיח של דימויים: עץ, בונקר. זהו שיח אחר לגמרי – זה "שיח הברווז". אחרי שפרקנו והסברנו וגילינו, בסופו של דבר "אם זה הולך כמו ברווז ונראה כמו ברווז – אז כולנו מסכימים שזה ברווז". למשל, הדוגמה של אוכל ישראלי שניתנה כאן קודם: למרות שאולי אין הגדרה מדויקת, אין בדיוק דבר כזה, ויש מין עירבוב של מאכלים ממקומות שונים וממסורות שונות, בסופו של דבר, אנחנו כן יודעים מהו אוכל ישראלי. דוגמה נוספת יכולה להיות מתחום האתיקה בגנטיקה: מתי שימוש בגנים הוא טיפול רפואי לגיטימי ומתי זאת אַאוֹגְנִיקָה (Eugenics) ידועה לשמצה, השבחת הגזע? איפה עובר קו הגבול ביניהם. אני יכול להביא מאמרים רבים לשיח הפילוסופי. **שיח הדימויים אינו נותן פתרון סופי ויש לו כשלים פילוסופיים אך הוא מאפשר צורת שיח פרקטית**

שיש לה היתכנות. אמנם חייבים להתחיל בשיח הפילוסופי, המפרק, החושף בעיות של מושגים ודן בהם, אבל צריך לשוב לשפה משותפת פשוטה הרבה יותר ולומר: **חוסן הוא היכולת להתמודדות עם מציאות המשתנה בדרך כלל לרעה.**

באשר לכיוון השני: הדיון עד כאן נסוב על כמה סוגי חוסן בערבוביה. יש הרבה סוגי חוסן לאומי או חוסן פרטי, חוסן קהילתי וחוסן תרבותי – ויש ביניהם קשרים, הקבלות וניגודים. לכן בהמשך הדיון אני סבור שצריך להגדיר **בדיוק באיזה סוג חוסן דנים, באילו רמות של חוסן, באיזה תפיסות ובאילו פרופסיות יתנהל הדיון.** חוסן פרטי/אישי שייך לתחום הטיפול הפסיכולוגי; בחוסן חברתי אפשר לדון בכלים של מדע המדינה, משפט, פסיכולוגיית המונים ועוד; ואילו חוסן קהילתי הוא עיסוקם של אנתרופולוגים וסוציולוגים.

הכיוון השלישי, לתפיסתי, קשור בכך שכולנו מבינים שלחוסן יש ליבה. אחד מיסודות החוסן הוא הרצון לבנות אותו על בסיס של תרבות. כלומר, **תרבות כמשאב שהחוסן נשען עליו וגם תרבות כמשימת החוסן,** קרי חוסן כאמצעי לשימור התרבות. כאן צריכים להחליט במה דנים ולא לקפוץ בין הדברים.

מעבר לכיוונים אלה אני רוצה להציע שתי תרומות לדיון: **אמונתי העמוקה שחלק ממטרות החוסן זאת ההתנהגות האתית.** צריך מהלך משותף להבין, עם כל המחלוקות שיקומו, מהי הכרעה אתית ומה הדבר הנכון מבחינה אתית, אבל עצם השאיפה לחיים מתוקנים, צודקים והוגנים, יכולה להיות גם מטרת החוסן וגם משאב לחוסן. בנוסף, קיימת שאלת הדת כמטרת **החוסן הדתי** וכמשאב עצום הקשורה לאמונה באלוהים, מתבטאת דרך מצוקות ודרך החולשה שיוצרת הדת. אבל החולשה הזאת משרתת את החוסן. אני מאוד רוצה לעסוק בשני הדברים האלה (אתיקה ודת) ואחרי שאפרק את המושגים של חוסן, אתיקה, תרבות ודת, לחזור לעולם הדימויים – **ואני בוחר בדימוי העץ.**

מר הלל הלקין: אני מצטרף למרים וארז בצורך של סיפור משותף שיכול לארוג יחדיו חלקים שונים של תרבות מסוימת במטרה לחזק חוסן תרבותי. אני חוזר לדוגמה שהיא אולי פשטנית על אודות האנגלים והצרפתים במלחמת העולם השנייה: לאנגלים היה נרטיב משותף באמצעותו הם ידעו מיהם. לצרפתים היו נרטיבים שונים ואף מנוגדים ומסוכסכים וזאת אחת הסיבות לכך שהם לא החזיקו מעמד. כאן, בישראל, יש ערכים משותפים ואינטרסים משותפים ליהודים ולערבים. אבל אין נרטיב משותף. כל עוד לא ניצור אותו, ואינני יודע אם אפשר ליצור אותו, לא יהיה כאן עם אחד.

מר עודה בשאראת: אני מבקש להתייחס לחזון החילוני ("אמנת כנרת") שבכתיבתו השתתף פרופ' זאב תדמור. החזון הוא קיווה להקיף את כל היחסים בין הקבוצות השונות בחברה הישראלית היהודית. אכן, רק גישה חילונית מסוגלת להכיל ולכלול את הכול. אך מכאן צריך להמשיך: להשתמש במושג חוסן במשמעות של אימוץ מערך ערכים אנושיים, אוניברסליים כמו כבוד האדם, זכויות פולחן, סמלים משותפים, שוויון מגדרי, כך שיהיו מובטח לכלל תושבי המדינה. אם נגיע להסכמה כזאת נוכל להיות מגדלור להתוויית דרך לאנשים איך ללכת. צריך סט ערכים כוללני השייך לכל האזרחים ובו בזמן להשאיר את ערכיה הייחודיים של כל קבוצה, כל עוד אלה אינם

מתנגשים בערכים האוניברסליים ואינם פוגעים בקבוצות אחרות. אני מתכוון גם לשימוש בסמלים המשותפים שעליהם דיבר יורם. אם נצליח בכך נגיע לפריצת דרך משמעותית.

פרופ' נמרוד לוז: בשונה ממה שאמר הרב שרלו במהלך הדיון, התחזקה אצלי התחושה שרגישות תרבותית היא הכרחית. כל זמן שנתעלם מהעובדה שתרבות היא שדה של מאבק שאינו נפסק אף פעם, ובגלל זה תחום התרבות כל כך מורכב, נגיע בסופו של המהלך לאמירות של שרלו המכוונות לפשטות ולהסכמה על "משהו" והן אינן נכונות. האמירה הזאת: "כולנו מסכימים על משהו" נשמעת תמיד על ידי 'הפריבילגים', החזקים המשמרים את מעמדם ואומרים את דעתם. עלינו להבין, ובפורום הנוכחי דווקא, שיש לדון ולהתייחס לשאלת החוסן התרבותי מתוך רגישות תרבותית אין סופית. כל זאת כשהפרובלמטיזציה של המונחים בהם אנו דנים היא המשמשת עבורנו בסיס ליציאה לפעולה. ככל שהיזומה הזאת (קרי, העיסוק בחוסן תרבותי) תתרחב ותפנה לקהלים רחבים יותר, ברור שצריך לדבר בצורות פשוטות ולא פשטניות. אם אנחנו יוצאים מהדיון הזה עם התחושה / הידיעה "שנתנו לאנתרופולוגים להגיד כמה מילים על תיאוריות תרבותיות אבל בסוף כולנו הרי מסכימים על משהו" – זה שומט את הקרקע מכל הדיון ומייתר אותו. זה בדיוק העניין.

בזמן שכרמית דיברה, חשבתי שכדאי להוסיף לדיון, אפרופו המִשְׁגוּת, את המונח "הביטוס" (Habitus, שיעתוק), של בורדייה⁸. כשהלל הלקין דיבר על קבוצות שלא שרדו, חשבתי על אמירתה של מרגרט מיד שלא לפקפק בפעולות של קבוצות קטנה אם זו נחושה מספיק.⁹ בארץ בולטת מאוד היכולת של אנשים שבאו ממקומות שונים להתמודד עם מצוקות. ישנן קבוצות מסוימות שהצליחו להגיע למרכז ויש שתמיד נשארן בשוליים. המונחים של בורדייה יכולים להסביר את התופעות האלה ולהסביר את הסיפור של חוסן תרבותי. בזמן הקולוניאליזם הצרפתי באלג'יריה בורדייה שם לב לכך שעל אף שהשלטונות אפשרו לנתינים לימודים גבוהים חינוך, אלה לא עטו על המציאה ולא מיהרו ללמוד. בורדייה הסיק שכולנו כמעט שבויים בתבנית מסוימת דרכה אנו רואים את העולם והיא מאשררת את תפיסת העולם עם כל דבר שקורה. קשה לנפץ תבניות שגדלנו איתן ואי אפשר לשנות את ההביטוס (למרות שאנשים משנים את דעתם). הביטוס הוא התמונה המורכבת של העולם ומה שנראה הוא אשרור של התבנית. לדוגמה, השיח הישראלי בענייניו של נתניהו מאשרר לאוהדיו להמשיך לתמוך בו ולמתנגדיו לחזק את ההתנגדות כלפיו והם לא משנים את תפיסת עולמם סביב הנושא. (**הרב שרלו:** אני מזדהה מאוד עם השאיפה לפשטות ולא לפשטנות. הטענה שלי שבסופו של דבר צריך לשוב אל הפשטות כי אם לא, נישאר כאן בחדר העגול..).

גב' אורלי נתן: הדיון הפילוסופי שנערך כאן והוזכרו פוקו, לילה אבו לועיד ומרגרט מיד מהווה תשתית גם לדברים שעדיין לא נאמרו, כמו שנמרוד אמר, על נשים ואנשים שלא נמצאות ונמצאים פה ולא משתתפים בדיון. אני תמיד רואה מי לא נמצא, מי הייתה צריכה להיות כאן, את מי אנחנו מוחקים את מי שוכחים ומשתיקים. בעצם, **אני שואלת איך אפשר להגיע אל הקולות המושקעים האלה.** זאת הדרך בה אני חיה. אני מאמינה בחיים משותפים של קהילות (בעיקר הפלסטינית-יהודית) לכן אינני חסרת תקווה אלא להיפך. **אני חושבת על חוסן כמשאב של**

⁸ Pierre Bourdieu, 'פילוסוף צרפתי בן המאה ה-20.

⁹ "לעולם אל תטילו ספק בכך שקבוצה קטנה של אזרחים מודאגים ואכפתיים יכולה לשנות את העולם; זה הדבר היחיד שאי-פעם הביא לשינוי" (מרגרט מיד).

תרבות ועל תרבות כמשאב לחוסן. תרבות היא התשתית, כל דבר הוא משאב לקיומה של תרבות, להשמעה של קולות. במקום אחד אני יכולה להיות ה"פריבילגית": עובדת במחקר במוסד נאמן, במקום אחר אני הופכת להיות המזרחית המודרת, במקום אחר שמאלנית מוקעת ובמקום נוסף פמיניסטית שמשתתפת בהתוויית מדיניות עירונית. כל ההגדרות הללו הן תלויות בהקשר, במקום ובזמן. אבל יש דברים שהם קבועים: מיקומה של אישה ממוצא אתיופי והיחס כלפיה מוגדר מראש. דיברתם על פשטות ורגישות תרבותית. היישום שלהם הוא לשמוע את כולם ובייחוד את מי שבשוליים. זאת, מתוך ידיעה שאי אפשר לשכוח את הפריבילגיות שלנו אבל להשתמש בהן על מנת להגיע לשוליים.

נוכל להעצים את החוסן של כולנו מתוך מפגש בין קהילות. אני קוראת לזה חוסן קהילתי. אני מדברת מתוך ניסיון כמארגנת את 'פסטיבל סיפור חיפאי'¹⁰ במשך שבע שנים. זהו מודל המקיים אירועי תרבות ואמנות מכל מיני סוגים מתוך תהליך עבודה שיתופית עם קהילות מקומיות בחיפה. חיפה שהיא לבנה, ולא אדומה כמו התדמית שלה, התרבות בחיפה היא ההגמונית, אשכנזית, ציונית (הערה מהקהל: כחול-לבן). אבל יש שכונות שנמצאות בשוליים כמו נווה פז, ח'ליסה, שער עליה, עין הים, הדר תחתון רחוב השומר -- חיות שם קהילות שנוצרו כמעט בעל כורחן בשל החיים המשותפים באותו מרחב. קהילות אלה יוצרות את התרבות המקומית שלהן ואנחנו לא שומעות ושומעים אותן. התהליך בסיפור חיפאי הוא ללכת ברגל ולהגיע למקומות האלה. דוגמה של זהות מורכבת: הגענו לנווה פז (שכונה מוחלשת). מתגוררים שם יוצאי הקווקז ויוצאי ברה"מ לשעבר לא מרוסיה הלבנה, יוצאי אתיופיה, מהגרי עבודה, מעון לשיקום נשים שהיו בזנות. מה משותף להם? (מרים שפירא עונה: שוליים) במרכז הקהילתי שם יש מועדון של נשים הנפגשות פעם בשבוע ומעצבות לעצמן את זהותן ואת התרבות שלהן. **מושג אחר שיכול לתרום לדין על חוסן תרבותי הוא יצירת מרחב של אמון חברתי.** אמון הוא תנאי למפגש. כאשר מושמע קולן האותנטי של אוכלוסיות שונות מתרחש ריפוי חברתי המאפשר לקבוצה לא רק להכיר את עצמה אלא להכיר את כל חלקי החברה ולצמוח. האמון החברתי נובע מהפתיחות שמתהווה בין 'הפריבילגים' לפריפרייות החברתיות. הדוגמה שלי לתרבות כמשאב לחוסן, היא "פסטיבל סיפור חיפאי" המאפשר את המפגש הזה ואירועי התרבות והאמנות הם דרך ביטוי להשגת השפעה חברתית.

גב' דבי קאופמן: בהמשך לדבריה של אורלי, החוסן הוא היכולת להכיל את כל האלמנטים הקיימים במרחב כשהכול תחת מסגרת פוליטית. אני רוצה להמשיך את הדוגמה של הלל וכרמית: לבריטניה יש הון חברתי שנובע משורשים עמוקים. המושג 'Royalty' הוא מושג מרכזי בבריטניה ולמרות הסערות המתחוללות בהקשר הזה (עזיבתם/התפטרותם של הרי ומייגן ממשיות משפחת המלוכה), הוא שמאפשר לבריטניה לבצע את ה"ברקזיט". אלה דברים שקשורים למנגנון ולמסגרת הפוליטית ולעומק התרבותי של המדינה.

ה פ ס ק ה

¹⁰ ראו: <http://sipur.info/%D7%90%D7%95%D7%93%D7%95%D7%AA/>

חלק שני – סוגיות ממוקדות לדין

ד"ר ראובן גל: פותח את החלק השני של ה"שולחן העגול". מציג את **מר רפי נווה**, חוקר במוסד נאמן, שהצטרף לדין.

ד"ר גל: בזמן ההפסקה, כרמית ואני סימנו כמה מן הנושאים העיקריים שעלו בחלק הראשון. מתוך כך אני רוצה להציע שלוש שאלות לדין במושב הזה:

- האם ניתן לדבר על צמד המילים "חוסן תרבותי" ברמה רחבה – לאומית או כלל-חברתית – או שהדין בחוסן תרבותי תקף רק לרמה של שבטים, של קבוצות קטנות, של קהילות אתניות, של בודדים בלבד?
- מהו תפקידם של גורמים כמו דת, אתיקה, יחסיות תרבותית, רגישות תרבותית, 'הביטוס' – בתוך הדין בחוסן תרבותי? האם יהיו שיאמרו שהדין על חוסן תרבותי הוא ריק מתוכן אם אין בו אחד מן המרכיבים האלו (דת, אמנות או אתיקה)?
- שאלת ההיבטים הפרקטיים: מה אפשר לעשות עם חוסן תרבותי? האם, למשל, אפשר להיעזר בו מבחינה קונספטואלית, או מחקרית, כדי להבין טוב יותר את הסדר החברתי? האם ניתן להשתמש בחוסן תרבותי באופן פרקטי כדי לחזק קבוצות?

[בהמשך, הסתמנו חמישה מוקדי דין, אותם סימנו בכותרות, כדלקמן:]

א. קוד אתי, תרבות לאומית וערכים כדוגמה למרכיבים של חוסן

גב' דבי קאופמן: אני רוצה להתייחס לשאלת הפרקטיקה ולהציע להפוך את המושג "חוסן תרבותי" לקוד. לאמץ מודל כמו **הקוד האתי** כחוסן תרבותי. כך אפשר להנגיש את החוסן התרבותי בצורה סמנטית שונה וגם להפוך אותו לפרקטי.

ד"ר ראובן גל: זו דוגמה מצוינת! הקוד האתי הכי מוכר בארץ הוא הקוד האתי של צה"ל אותו חיבר פרופ' אסא כשר. הקוד מכונה בצה"ל בשם "רוח צה"ל". הקוד מוצג כמרכיב בחוסן של צה"ל ובעצם כמרכיב בחוסנה של החברה הישראלית – האומנם כך? הדוגמה הזאת מתקשרת גם למרכיב האתיקה. דוגמה שנייה לניסיון להשית קוד אתי התרחש באקדמיה. זהו ניסיון שלא צלח ונהדף כמעט בכוח בגלל שהוא כלל מרכיבים פוליטיים.

פרופ' יורם בילו: הקוד הנוח. זאת הסיבה המרכזית לכישלוננו. האם לקוד האתי של צה"ל יש משמעות מעבר לרמה הרטורית? במה הקוד האתי תורם לחוסן?

ד"ר ראובן גל: קוד אתי התלוי בפוסטרים על קירות שוויון כקליפה השום. אבל בצה"ל הקוד מהווה מרכיב של סוציאליזציה בכל הרמות החל בטירונות, בקורסי הפיקוד וכלה במכללה לביטחון לאומי. התכנים של הקוד האתי מהווים נושאים לדין, לבירור, לניתוח מקרים ועוד. זאת אומרת הקוד האתי מהווה כעין מצפן מכון לרמות הפיקוד השונות.

ד"ר כרמית פדן: הקוד האתי בצה"ל מהווה גם קריטריון, אמת מידה כדי לבחון ביצוע. גם במקרה של אלאור עזריה, אחת הטענות בצה"ל בגנות אופן התגובה של החייל הייתה שאלאור לא פעל על פי ערך "טוהר הנשק" שהוא אחד מהערכים ברוח צה"ל ובו בזמן גם אמת-מידה לביצוע. בהקשר של הקוד האקדמי האסוציאציה המיידית של המהלך שבוצע באופן כופה הייתה אסוציאציה ממשטרת ולכן, בעיני, היא נהדפה: משטור הרעיונות, משטור הדעות ולפיכך משטור של מרצים.

ד"ר איתן אדרס: היו אוניברסיטאות שכן אמצו קוד אתי משלהן כמו אוניברסיטת חיפה. **פרופ' זאב תדמור:** היו אלמנטים בקוד שהוצע שלא התאימו לאקדמיה. הכוונה הייתה להציע קווים מנחים לכל אוניברסיטה כי קוד אתי נחוץ. דווקא נכון היה לאמץ קוד התנהגות לפרופסורים כמו זה הקיים בארה"ב. זהו קוד שכתוב בצמצום והוא טוב מאוד ומתאים לאקדמיה.¹¹ בתחום הטכנולוגיה יש צורך בקוד אתי שבה עולות שאלות אתיות לדיון כמו: מי מרוויח מפיתוחים, איך לתגמל סטודנטים ששותפים בפיתוח הרעיונות ועוד. צריך לפתח קוד שלא מוכתב מלמעלה ולא על ידי שר אינטרנט.

הרב יובל שרלו: בימים אלה התפרסם הקוד האתי של הרבנות הראשית לישראל.¹²

ד"ר ארז כהן: ישראל כמדינה וכחברה מתמודדת עם איום של ירי טילים. כחברה, כמדינה למדנו לחיות עם האיום הזה ופיתחנו מדיניות סביב האיום. רוב החברה ואולי גם בעוטף עזה למדו לחיות כך (אף שרבים רואים את המצב כזה כבעייתי). יש כאן היבט של חוסן. אבל מה יקרה מול איום אחר שלא מוכנים אליו? האם נפגין אותה מידה של חוסן? מה יקרה אם אנשים יתחילו למות, איך החברה פה תגיב עם המכה הזאת לעומת מדינות אחרות. אנחנו כבר רואים איך ישראל מגיבה, באלתורים, בבלגן ובמדיניות מבולבלת ואולי כן נצליח להתמודד. מבחינת תרבות לאומית ישראל פחות מסודרת (**ד"ר כרמית פדן:** אין בישראל תרבות של מוכנות, של Preparedness). נכון. אבל השאלה היא מול מה מתמודדים, מול איזה אופי של איום. מדינות מסוימות או חברות מסוימות לומדות לחיות עם איום מסוים שמסביבו צומחת איזו תרבות והן מפתחות חוסן כנגדו. אבל הן עלולות להיות חלשות מול איום אחר: פנימי או חיצוני. אני חושב שיש משהו שאפשר לקרוא לו **תרבות לאומית** ואפשר לפרק את זה, לחקור את זה ברמות שונות ולאפיין את הרמות הללו. פעמים רבות הדרך בה מתנהלים דברים קשורים למדיניות, גם מלמעלה וגם מלמטה. **אם נקשור תרבות לאומית לחוסן צריך לדון בסוג של האיום ובמקום שנתנים לאיום בתרבות גופא.** מכחישים את הסכנה או להיפך מעצימים את הסכנה. וכאן נכנסים גופים שונים ואידיאולוגיות השונות. למשל, סימון "גבולות" גיאוגרפיים שהם מלאכותיים, כגדר פיזית, מול איומים ביטחוניים. אבל אסונות סביבתיים אינם מתחשבים בהם. פגיעה של אסון מהטבע ישפיע על כל המדינות מסביב (ולדוגמה, רעידת אדמה). כאן נכנס השיקול של ההתמודדות לא רק ברמה הלאומית אלא גם ברמה האזורית.

מר עודה בשאראת: ארז אמר דברים נכונים. למשל, איך חיים עם איום של טילים אבל לא אכפת לאותם אנשים המאוימים מהטילים מהמציאות של אנשים החיים תחת כיבוש ונגזלים מהם מים. איום הטילים הוא במישור של הגנה על הגוף אבל ברמה התרבותית קורים דברים מכוערים: ישראל שאימצה, ברמה ההצהרתית לפחות, ערכים

¹¹ Statement on Professional Ethics (2009 Revision).

¹² "ועשית הישר והטוב – דרכי הנהגה והליכות לרבני ישראל"

אוניברסליים, אנושיים עוברת למצב אחר. כמו למשל, איילת שקד, השרה לשעבר, אומרת שצריך לגרוע מהזכויות הסוציאליות לעובדים הזרים. היא קוראת לגרש נשים למדינות מוצאן למרות הסכנה המיידית הנשקפת להן להשחתת איברי המין שלהן. הסתה נגד מיעוטים הפכה להיות עניין שגרתי והיהודים כבר אינם מתייחסים אליה, רק הערבים נרעשים. אלה איומים פנימיים שהורסים את החברה וצריך לשרטט את האיומים בתוך החברה הישראלית: פשיעה בחברה הערבית, אלימות נגד נשים, רצח נשים, כפייה דתית (גם בחברה הערבית וגם ביהודית), התבהמות ברחוב היהודי כלפי המיעוטים. האם מישהו שואל אותי (את עודה) מה ההרגשה שלו שכשהוא שומע את נתניהו אומר שהערבים רוצים לשחוט את היהודים? איומים כאלה הופכים את החברה לאנטי-תזה של הציפייה היסודית ממנה. בואו נשרטט, לפי הצעתו של ארז, את האיומים ומצד שני נחשוב כיצד להתעמת עם האיומים האלה באמצעות חיבור של **סט ערכים**. אפשר לנסח את הערכים הללו במונחים של חוסן תרבותי. לדוגמה, מדינה שלא קמה נגד ביטויים של גזענות, התרת דם וכו' זאת מדינה שאין לה חוסן תרבותי. אולם יהיה מי שיאמר שלהיפך, במצב שבו ישראל נמצאת כבר שבעים שנה של איום קיומי ואי קבלה של מדינות המזהות סביבה הדרך היחידה להישרדות היא לחזק את הבידול, להסתגר ולשמור על עצמה זה החוסן התרבותי שלה. יש תרבות לאומנית סגורה, פרימיטיבית, של "או אני או אתה", תרבות הג'ונגל. ויש תרבות של נאורות המבוססת על כבוד האדם וחירותו, על פלורליזם וכו'.

11. רב-תרבותיות

ד"ר ניצן רותם: כשעוברים לפרגמטיקה המושג "חוסן תרבותי" יוצר אצלי אי נחת. אפשר להכיל בו, בו-זמנית, גם משמעות גזענית כמו חוסן מפני התבוללות וגם את הערכים האוניברסליים שעודה בשאראת מציע. אבל יש פה בעיה: מצד אחד תרבות היא שינוי ויצירה אינסופית ומצד שני חוסן תרבותי שמכונן כלפי איומים עשוי לקדם נוקשות תרבותית, קרי היעדר שינוי. יש כל מיני סוגים של חוסן: חוסן לאומי, חוסן של קבוצות אתניות, חוסן של זהות (כפי שאומרת מרים), חוסן של ארגונים. למה אנחנו צריכים חוסן תרבותי, למה אנחנו רוצים לצמצם את התרבות כך שהיא תהיה חלק מהנדבכים שהחוסן מתבסס עליהם? הדבר צורם במיוחד כי לעומת לאום שהוא רעיון מוגדר, וארגונים שלהם יש גבולות גזרה ברורים, לתרבות אין גבולות, היא תוצר של מה שאנשים מייצרים. אם אין ברירה, ויש להשתמש במושג, אז אני מציגה בדומה לעודה בשאראת, שאם אנחנו מדברים על רמת הלאום – במקום לדבר על חוסן תרבותי בואו נדבר על חוסן רב-תרבותי. למשל, סולידריות יכולה לשרת מטרות של קבוצות לאומניות אבל גם של קבוצות הטרוגניות. מושג הסולידריות לכשעצמו לא מכונן לחברה מסוימת. הכיוון הזה מביא אותנו לנקודת ההתחלה של יורם: באיזה הקשר תרבותי וחברתי המושג חוסן תרבותי צץ בכלל? בהקשר של ניאו ליברליזם, של חברות שפחות ופחות מחפשות שותפות גורל בין מעמדות שונים. כולם כביכול חסונים אבל ברור למשל במקרה של איום כמו רעידת אדמה מיד ייווצרו כל מיני מעמדות (פרופ' זאב תדמור: האם את חושבת שחוסן רב-תרבותי אפשרי רק תחת ערכים אוניברסליים?) בוודאי! אם נקרא למושג חוסן רב-תרבותי הדבר יפתור כמה עניינים שראובן העלה (**הרב יובל שרלו**: יהיה מי שיטען נגדך ויאמר שאין חוסן ברב-תרבותיות, כי חוסן הוא חלק מזהות פרטיקולרית לאומית. זהות אוניברסלית לא יכולה להיות משאב לחוסן).

ד"ר ראובן גל: יש סתירה מהותית בין דבריה של ניצן לאלה של יובל: יובל טוען שבמצב של רב-תרבותיות לא יהיה חוסן; ניצן חושבת שלא כדאי לשלב בין חוסן לתרבות ובלית ברירה שיהיה רב-תרבותי. אני טוען שזה אוקסימורון! רב-תרבותיות, כשלעצמה, לא יכולה להיות חוסן. אבל אני לא בטוח שכולם יסכימו לכך...

III. חוסן וגבולות

פרופ' יורם בילו: ככל שאתה הולך להגדרות מכליליות עד אוניברסליות המושג חוסן הופך חסר משמעות. במישור הפוליטי, זה תמיד היה היתרון המובנה של הימין על השמאל. ימין צומח מתוך משפחה, שבט וקהילה, והשמאל מדבר על הערכים שעודה דיבר עליהם שהם הערכים הנעלים ביותר, אבל מאחדים הכי פחות. אין קרבת דם, אין שבטיות. במלחמת העולם הראשונה באירופה המפלגות הסוציאליסטיות היו בטוחות שהפעלים לא יצאו למלחמה כי כל הפועלים מאוחדים במעמד. אבל השיוך המשפחתי, הלאומי השבטי, גבר (**ד"ר פדן:** אם כך, האם היית אומר שחוסן הוא נשקו של החלש? אפרופו הפרטיקולריזם שיש במושג הזה?) **חוסן כמעט על פי הגדרה שלו הוא מושג שמסמן גבולות של "אנחנו והם"**. קל יותר להיות מול והאתגר הגדול הוא להגיע למושג הנאצל של מערכת משותפת. המושג מראה במובן העקרוני שיש הגיונות שונים. על פי פוקו יש משטרי אמת שונים, לכן החוסן על פי הגדרתו הוא חוסן שבטי. ראובן דיבר על החוסן של המדינה היהודית ועודה דיבר על חוסן יותר אינקלוסיבי. לגבי **חוסן וגבולות** יש עבודה יפה וספקולטיבית של הסוציולוג סטיבן שרוט מאוני' בן גוריון, שכתב מעין היסטוריה חברתית של העולם היהודי. הוא שאל איך שהיהודים במזרח אירופה שימרו את תרבותם בצורה כל כך מרשימה לעומת היהודים במזרח התיכון ששימרו את הזהות היהודית שלהם אבל עם חפיפה גדולה מאוד לתרבות המוסלמית המקומית עד ליהודים של הודו וסין שחלקם נעלמו (יהודי סין) – אמנם גם בגלל שאלה היו קבוצות קטנות מלכתחילה ולכן ההנחה היא מאוד ספקולטיבית. היהודים בהודו חיו לגמרי בעולם הקאסטות והתמזגו בו. כשהם באו לארץ התייחסו אליהם בחשד מוחלט כמו היום כלפי היהודים האתיופיים. מן הסתם, אילולא קמה מדינת ישראל גם הם היו נעלמים כמו היהודים הסינים. **הטענה היא לגמרי של גבולות ושל היחס של האחר משום שאין ליהודים שום גנים שמחסינים אותם מול אחרים. כאשר היהודים נתפסו כמי שרצחו את ישו הם נאלצו לאכול אחרת, להתלבש אחרת. בעולם הערבי הכול היה מתון יותר. במזרח אסיה שם יש תרבויות סובלניות מחבקות ומכילות – היהודים נעלמו.**

IV. חוסן תרבותי – אחד ?

ד"ר נוהאד עלי: אני רוצה לחזור לשני המונחים העומדים במרכז הדיון בשולחן העגול – "חוסן" ו"תרבות" – ולשאול, לגבי ההקשר הישראלי שבתוכו אנו יושבים אם המושג תרבות ישראלית הוא מושג אמיתי או מומצא? כלומר, האם הערבים על כל המורכבויות התרבותיות שלהם, הם חלק מהתרבות הישראלית או שהמושג הזה מיועד לחילונים בתוך התרבות הישראלית או לחרדים בתוך התרבות הישראלית. **כדי לייצר חוסן תרבותי, אני צריך הזנה בין המושגים תרבות וחוסן.** איך אני יכול לייצר חוסן תרבותי משותף ביני לבין קבוצת הרוב היהודית כשהתרבות שלי נתפסת כאיום, שכן היא חלק ממי שמוגדר כאויב. כלומר, אתה רוצה להתחסן מהתרבות שלי

ואני רוצה להתחסן מהתרבות שלך ובו בזמן לייצר חוסן תרבותי אחד? זאת משימה מאוד מאתגרת בעיקר אם אנו רוצים לכבד ערכים תרבותיים ולשלבם בתוך המושג של חוסן.

אחת ממטרותינו היא למדוד חוסן. אני רוצה להעלות לדיון את הניסיון שלנו במוסד נאמן ליצור מדד ביטחון אישי ותרבותי ולהשוות אותו בין חברות. בהקשר זה אני שואל אם ניתן לייצר מערך של מרכיבים תרבותיים בעזרתם ניתן למדוד אם יש לי חוסן ואם החוסן שלי שונה מהחוסן של האחר. בסופו של דבר, הדיון הוא על תרבות שיש לה ערכים ונורמות. השאלה היא אם הערכים והנורמות שלי הם חלק מהתרבות הכוללת בישראל, אם יש דבר כזה "תרבות ישראלית" או שיש לחפש מחסה תחת המושג רב-תרבותיות. ואז גם לא יהיה לנו מדד אחד אלא קבוצות של מדדים. לערבים יהיה מדד של חוסן תרבותי אחד, לחילונים מדד חוסן תרבותי אחר וכך הלאה (**ד"ר ניצן רותם**: זאת לא הייתה הכוונה שלי. אני טוענת שבאמצעות רב-תרבותיות אפשר לחשוב על יכולת משותפת וזה שונה מאשר להסתכל על כל קבוצה בפני עצמה) **ד"ר נוהאד עלי**: זאת בדיוק הבעיה. האם ניתן לחשוב כך?

ד"ר איתן אדרס: התרבות היא דרך חיים אז אי אפשר שלא לדבר על תרבות ישראלית כי אנחנו חיים כאן יחד. לכן אני הייתי מפריד (בהמשך לדבריה של **מרים**) בין זהות ותרבות, אלה שני דברים שונים. התרבות הישראלית מכילה בתוכה זהויות רבות, די אם נקשיב לערבית של ערביי ישראל השזורה במילים עבריות ובאופן מקביל לעברית שאמצה מילים בערבית. סוגים אחרים של חוסן ניתנים לייצור בעזרת נוסחאות וכלים פרגמטיים שאפשר לשלוט בהם: איך לייצר חוסן כשיש איום של טילים, איך לייצר חוסן במקרה של שבר כלכלי. **החוסן התרבותי שונה לחלוטין. זה לא עולם מוחשי שאפשר להחזיקו ביד. לכן חוסן תרבותי מתחבר אצלי לקוד אתי, לתפיסת עולם שאי אפשר להגדיר אותה בחוק.** אני משער שאני יודע כיצד ללמד את הילדים שלי יהדות כדי להגביר את חוסן הזהות היהודית שלהם, אני משער שחברי הערבים יודעים איך ללמד את ילדיהם את הדת המוסלמית או הנוצרית כדי לחזק את הזהות שלהם. אנחנו, בעלי הזהויות השונות מפליגים יחד באותה סירה תרבותית והיא צריכה למצוא את דרכה המבטאת חוסן תרבותי שהוא שונה לחלוטין מ"סוגי" החוסנים האחרים. הרבה יותר קשה לזהות חוסן תרבותי (בשונה מחוסן חברתי או קהילתי) ומבחן היפותטי אפשרי הוא האם כאשר תהיה רעידת אדמה היהודים ידאגו רק ליהודים והערבים ידאגו רק לערבים? אני מקווה שהתרבות הישראלית מובילה להדדיות שהיא ביטוי של חוסן תרבותי.

ד"ר כרמית פדן: אני רוצה לחדד את המונח חוסן. יש שלושה מאפיינים מרכזיים שמשותפים בדיסציפלינות השונות להגדרת המושג חוסן: יכולת, שינוי ואדפטיביות (גמישות). **כשמדובר על חוסן לאומי או חוסן חברתי, התוצאה אליה מכוונים מול איומים היא לא חוסן אלא תפקוד.** אנחנו כוללים את החוסן כמאפיין של קהילה, של פרט וכמתבטא ביכולת/ה לתפקד. בהקשר הישראלי החוסן מתבטא ביכולת של תושבי הנגב המערבי לייצר רציפות תפקודית על אף האיומים. החוסן הוא לא תוצר. התפקוד הוא התוצר של החוסן. לגבי השאלה של ראובן: מה בין חוסן לאומי לחוסן שבטי או חוסן אתני: הדיון הולך לכיוון של הרמה הפרטיקולרית, הייחודית, ואפשר לדבר על החוסן הייחודי לקבוצה ולא ברמה הכוללת. בהמשך לדבריו של יורם על משטרי אמת ועל הגיונות שונים של הקהילות השונות שפועלות, הרי שיש **אונטולוגיה שונה לכל קבוצה אתנית.** זאת אומרת, תפיסת המציאות שכל קבוצה רואה לנגד עיניה היא אחרת ולכן האופן שהחוסן התרבותי שלה – כצירוף כבול – (קרי צירוף קבוע של שתי מילים או יותר) מתכונן מול אותה תפיסת מציאות, משתנה. בכיוון הפרקטי זה השדה שבתוכו אנו צריכים לפעול.

פרופ' יורם בילו: פועל יוצא מדבריה של כרמית הוא **האם חוסן לאומי מסוגל להכיל נרטיבים מנוגדים** ובמובן הזה החברה הישראלית איננה מפגינה חוסן. היכולת שלה להכיל את הנכבה היא אפסית. אבל היכולת הזאת עשויה להשתנות. קק"ל הציבה לפני עשרים שנה בפארק קנדה שלט זיכרון המציין את שלושת הכפרים הפלסטיניים שפוננו משם ב-1967. אבל השלט לא החזיק מעמד. אבל היום בשכונה שלי בירושלים, בעמק רפאים, שבו ישנה התחדשות של בתים, שמתי לב לבית מחודש שהוא מרכז של "האחים חסיד" הקבלנים. על הבית יש שלט המספר את ההיסטוריה של המקום והוא כולל את סיפור הנוצרים הפלסטינים שגרו בבית. אם אפשר לקרוא את השלט ולעכל את הכתוב בו הנה הגדרה אופרטיבית בזעיר אנפין ליכולת להכיל counter narratives. עדיין לא הגענו לשם. החברה הערבית גם היא צריכה להכיל את הסיפור הציוני.

ד"ר כרמית פדן: בהמשך לדברים של יורם השאלה איזה מסגור נותנים לנרטיבים השונים, האם כשמתקיימים נרטיבים שונים הם בהכרח ממוסגרים כאיום, כמתחרים עם איזשהו "נרטיב-על"? לדוגמה, עמותת "זכרות" מציבה שלטים ברחובות עם השמות הערבים הקודמים שלהם, האם מעשה כזה הוא בהכרח איום על הכאן ועכשיו?

V. תפקיד המדינה בחוסן תרבותי

ד"ר ראובן גל: אני מבקש להוסיף על הדוגמאות שהזכרו כאן – פארק קנדה, עמק רפאים (אורלי נתן מוסיפה ואדי סאליב) – אלה כולם מאמצים של תיקון לעוולות שנעשו. אלה הם תיקונים, לרוב ביוזמת המדינה. לדוגמה, המדיניות המתקנת של אוסטרליה כלפי האבוריגינים, המדיניות של ניו זילנד כלפי המאורים, הניסיון הקלוש לתיקון עם הילידים בארה"ב. אלה בד"כ ניסיונות לתיקון. רוצה לומר שכשמדינה קולטת שהיא אינה עומדת בקריטריונים אוניברסליים של סובלנות, ליברליות וכו' היא מנסה לעשות תיקונים. אבל פעמים רבות המאמצים האלו לא מצליחים (כמו השלט שנעקר בפארק קנדה), כי הזרמים התחתונים הם יותר חזקים.

זה מחזיר אותי לשאלה: האם יש למדינה תפקיד ביצירת חוסן תרבותי? למדינה יש תפקיד ביצירת חוסן ביטחוני, ביצירת חוסן כלכלי ובוודאי בבניית חוסן מדיני ופוליטי. **האם יש למדינה תפקיד בחוסן תרבותי?** במובנים מסוימים דווקא בהעדר מדינה מתפתח חוסן תרבותי. עמים כמו הבאסקים, הטיבטים, הכורדים שהם חסרי מדינה ואין להם מסגרות ממשלתיות ושרים (או שרות) לתרבות, מחזקים ומפותחים בחוסן התרבותי שלהם דווקא בהעדר חוסן צבאי, כלכלי ומדיני. לכן אולי מתבקש לדבר על חוסן תרבותי ברמה פרטיקולרית ובעצם אי אפשר לדבר על חוסן במקום שיש מדינה ותרבות מדינתית או ממשלתית? (**ארז מעיר:** חשבתי שתשאל איפה יש יותר חוסן בעוטף עזה או בעזה...) נכון, הפלסטינים הם דוגמה נוספת.

VI. תפקיד הדת והאתיקה

מר עודה בשאראת: השאלה לגבי חוסן שבטי או תרבות שבטית היא שאלה חזקה. לפני שלוש שנים הייתי בסמינר של סופרים בארה"ב. סופרת מדרום קוריאה אמרה במוצהר שהיא אתאיסטית. אך בו בזמן כאשר סופרת דתית ממלזיה הייתה בקבוצה היא דאגה בכל ארוחה, שלא יוגש לסופרת המלזית בשר חזיר. הדבר הפתיע אותי

מאוד לנוכח הדעות שלה. זאת אומרת, שגם בת שבט אחד יכולה להביע הבנה ודאגה לבת השבט האחר. אולם הבעיה שלי עם החוסן השבטי היא אחרת. אף אחד בארץ לא מאיים על מנהגי הדת של יהודים או מוסלמים אבל כשיש פיצוצים בירושלים ויהודים נהרגים או התקפות בעזה וערבים נהרגים, כל שבט רוצה להרוג את האחר. אז **דווקא בימי משבר אני רוצה לרסן את התרבות השבטית והמפלט שלי הוא התרבות האוניברסלית**. כלומר, החוסן של התרבות הכלל ישראלית או הכלל אזרחית היא זאת שתגן עלי. אני מבין תרבות שבטית בכך שאדם חייב להיצמד לשבט שלו, לעם שלו גם אם הוא טועה או לא טועה, עושק או לא עושק. גם במצבים קשים שבהם נהרגים ערבים, אתה תגיד, חברה אסור לוותר על הנורמות האוניברסליות. לכן החוסן דווקא מגן עליך כדי שהחברה שלך תהיה הומנית. זאת בעצם המערכה שלנו – **איך ישראל תהיה הומנית יותר**. אני מדבר בלשון ספרותית ולא בשפה של מדעי המדינה. שאם ערבי ימות תהיה סימפטיה של היהודי כלפיו ואם יהודי ימות תהיה סימפטיה של הערבי כלפיו. אני חושב שזה יהיה המבחן שלנו.

פרופ' נמרוד לוז: הנביא מוחמד השכיל להבין שהשבטים בחצי האי ערב היו עסוקים בטוטמיות של עצמם סביב הסמלים שלהם. מוחמד הצליח להפוך אוסף של שבטים שהתקוטטו ביניהם למסגרת רחבה יותר שבה הגבולות היו יותר חדירים (במאמר מוסגר: בעצם לשם אנחנו הולכים. עוד לא דיברנו על הגבולות הגיאוגרפים של ישראל ואל מי אנו מכוונים חוסן תרבותי). לא הרבה יודעים, אבל האומה המוסלמית מראש הכילה גם את המיעוטים. גם היהודים וגם הנוצרים היו חלק מהאומה המוסלמית, גם אם לא רצו בכך. זאת אחת הסיבות שבאופן היסטורי, יהודים מארצות האסלאם מדווחים על פחות שנאה. זה גם מה שפלסטינים טוענים: האנטישמיות והשואה היא לא אשמתם אלא של האירופים. וזה מה **שעודה** אומר צריך לשאוף לאומה לגלובליות ולאוניברסליות ולא לשבטיות (**ד"ר גל:** האם זה ציווי דתי או ציווי תרבותי?) זה ציווי דתי, לפי הציטוט בקוראן: "הוי אתם המאמינים אתם הרי כאבני הבניין אחד לשני".

הרב יובל שרלו: הדת היא משאב עצום לחוסן. וקודם כל ברמה האישית. אבל היא יכולה להוות גורם שקורע ומשסע את החברה ומייצר גבולות. גם צריך לזכור שהדת גורמת לקריעות נפשיות מאוד גדולות. כמה גיבורים מקראיים התווכחו עם האלוהים. לכן דת יכולה לשמש משאב אבל יש לדת את הצללים שלה ויש בדת גם עימות בין זהויות. תחשבו על הומוסקסואל דתי, האם הדת מייצרת אצלו חוסן או מלחמת זהויות? אותה גזירה קיימת גם לגבי האתיקה. אתיקה יכולה להיות מאוד אכזרית (**פרופ' לוז:** "ייקוב הדין את ההר"). כתבתי מאמר שכותרתו: "מערכת המשפט בדילמה האתית. כלי אתי בחנות חרסינה". לדוגמה, מסיבות אתיות אדם שנמצא על ערש דווי ומבקש תרופה שלא עברה את כל שלבי האישור האתיים מסורב. מונעים ממנו את השימוש בה. דוגמה נוספת, יש ועדה לבחירת מין העובר. בחירת מין העובר בישראל אפשרית לאחר ארבע לידות מאותו מגדר. מספר אנשים מועט נזקקים לוועדה, בעיקר ערבים שנולדו להם שלוש בנות והם שייכים לתת-קבוצות מסוימות, מודרים בשל כך. הוועדה מאוד אכזרית כלפיהם והם ממש סובלים. האתיקה פועלת לפי כללים, לפי סטים אוניברסליים, יש לה בעיות בטיפול בפרט (**ד"ר גל:** אם כך, האם אתיקה מחלישה חוסן?) אתיקה פוגעת בחוסן של הפרט. אבל אתיקה תעמוד גם ברמה הלאומית. למשל, אם מדינה תבחר להפעיל נשק אטומי שייתן חוסן ביטחוני מאוד גדול אבל תבצע פשעי מלחמה. בצורה הפוכה אפשר להציג זאת כך: שמירה על אתיקה יכולה לגרום לחולשה מאוד גדולה, הימנעות מהפצצה, למשל, תוך לקיחת סיכונים עלולה לעלות במחיר גבוה של חוסן ביטחוני. לא מעט טוענים שהצבא נחלש כתוצאה מהתמודדות עם אלאור עזריה. המלחמה בו הייתה מתוך רצון ליצור צבא אתי. יובל מניח כי תוצאות של סקר, אם יערך, על המקרה של אלאור עזריה יגלה שלא מעטים יטענו כי החוסן הלאומי

נחלש בגלל תקיפת אלמור עזריה (פרופ' בילו: חוסן בעיני מי?) בדיוק! לכן אחרי הדיון שמפרק את כל המרכיבים צריך להתכנס למשהו שלא פשטני... (ד"ר פדן: מה הפריזמה דרכה אתה מסתכל? אמרת שהאתיקה עלולה לפגוע בחוסן של הפרט, כי הפריזמה היא החברה?) (הרב שרלו: לפעמים) והחברה אומרת: גם במחיר דריסת זכויותיהם של הפרטים אני מקדשת את החברה) זהו טיעון של "המדורן החלקלק", והטיעון אומר דרישה מהיחיד לשלם מחיר כדי שהחברה לא תדרדר. לדוגמה, פלוני אומר, אין לי בעיה עם זה שאת רוצה בת לאחר שיש לך שני בנים. אולם הבעיה היא שיהיה בסוף סופמרקט של השבחת גנים, של אפליית נשים... לכן אני מונע את זכותך, שאין לי בעיה איתה, בגלל הטיעון של המדורן החלקלק. זה טיעון שדורס את זכות הפרט תמורת האתיקה של הלאום. לכן אני אומר שאתיקה ודת יכולים להיות משאב לחוסן לאומי אבל הדבר מחייב תשומת לב גם לצללים.

ד"ר ארז כהן: אני רוצה להמשיך את הדיון של הרב שרלו אך להשתמש בדימוי של בניין משותף. דימוי מאוד ישראלי. בבניין כזה יש כל מיני דירות וכל מיני דיירים ויש גם תרבות הדיור המצריכה הסכמות בין בעלי הדירות. במקרה חירום, למשל של נזילות, הדבר משפיע על כולם, אם משהו הופך את חדר המדרגות למחסן, אם תפרוץ שריפה, כולם ייפגעו. לכן צריך איזה שוטר בדמות ועד בית או משהו מהאגודה לתרבות הדיור שיאכוף כללים על דיירים סוררים. צריך ליצור תרבות דיור, עם הבנה שיש אינטרס משותף שאולי פוגע בזכויות של היחיד. זוהי בעצם אמנה חברתית. ההעדפה היא לחיות עם קיום של משטרה אבל גם עם בני אדם נושאי נשק. זאת בדיוק הדילמה. לכן צריך להתמקד בדיון על האיום.

VII. כמה "רעש" חברה מסוגלת להכיל?

פרופ' נמרוד לוז: אני חושב שאנחנו כל הזמן מגיעים לשאלת המידה של דרגות החופש במערכת. הדבר מתחבר למה שהערתי קודם על גבולות. המלאכה קשה במיוחד כי אם אנו שואפים לתפיסה אוניברסלית הומנית שעודה ייצג (וגם נביאי ישראל). הקטבים האלה תמיד קורעים את העם היהודי. מה אנחנו עושים עם הרועים בבקעת הירדן שלוקחים להם את המים. מגיע להם חוסן תרבותי? האם הם חלק מהחוסן התרבותי שלנו? זאת אומרת כל ההגדרה שלנו על חוסן תרבותי מסתמכת על גבולות שאינם ברורים כל כך. לאיזה סוג של חברה אנחנו באים לדאוג? ויש מרחביות שלא התחלנו לעסוק בה בכלל.

מר הלל הלקין: אני רוצה להתייחס לקשר בין מסגרות מדינתיות ולבין שאלת קיומן של תרבויות. שפה היא אחד מהיסודות העיקריים של כל תרבות ובהיעדרה, תרבות לא מתקיימת. לדוגמה, מחוז קוויבק בקנדה היה ברובו דובר צרפתית. במסגרת השלטון הפדרלי בקנדה המחוז קיבל אוטונומיה תרבותית ושלטונית דבר שאפשר להמשיך את התרבות הצרפתית עד היום. לעומתו, התרבות הייחודית של מחוז ברטאני בצרפת, שהיה דובר בריטאנית, פרח עד לכפיית השפה הצרפתית על ידי השלטון הריכוזי בצרפת שכתוצאה מכך התרבות הברטאנית כמעט נעלמה.¹³ הבאסקים הם דוגמה נוספת: לפני 150 שנה כל הבאסקים דיברו באסקית, ככל שדוכאו, שיעור

¹³ כחצי מיליון דוברים כיום את השפה ומנהלים מאבק על ייחודם הלאומי.

בדוברים הלך וירד. היום יש אוטונומיה ובמסגרתה נעשים מאמצים ללמד את השפה והתרבות וכ- 25 אחוז מדברים באסקית.

פרופ' יורם בילו: המסגרת הפוליטית היא, אכן, משמעותית לכן גם **המושג חוסן תרבותי שאנחנו עושים לו דה-פוליטיזציה, הוא פוליטי.** השאלה איך התרבות נכנסת למשחק היא שאלה פוליטית. לדוגמה, במחקר שערכתי על חידוש פולחני קדושים בעיקר על ידי יוצאי מרוקו בישראל אני מעמיד את השאלה של חוסן במחקר. האם העובדה שבכל מיני עיירות שכוחות אל במרוקו חיפשו, מצאו ויצרו קדושים, האם זה מעיד על חוסן קהילתי, לכאורה כן, הנה סוג של resilience. את התרבות הזאת נאלצו לנטוש מאחור. אבל מה קורה בארץ? אפשר להביא לכאן מזוזות, שופרות, כלי קודש אבל לא את קברי הקדושים. אבל אחרי שלושים שנה הקדושים מתחילים להופיע בחלומות אצל מי שאני מכנה "אמרגני קדושים" ואלה משתבצים בבריטוריה הישראלית. זה סימן של גמישות אבל אנשים טענו שזה פוגע בחוסן הלאומי (לא השתמשו במושג הזה אבל התכוונו לכך): "מה אתה צריך עוד מנשקי מזוזות ולתת להם לגיטימציה". יש פה הגיונות השונים. מערת אליהו הנביא בחיפה היא דוגמה נוספת לכך שחלק מהמקומות הקדושים היו רב תרבותיים במובן הנכון של המילה. נדהמתי לראות לפני עשרים שנה נשים יהודיות וערביות בבית כנסת ששייך לכנסיה הכרמליטית. התקיים במערה פולחן רב דתי. בקבר רבי שמעון בר יוחאי רקדו פלאחים כי הוא גיבור מקומי, גלילי. המוזיקה החסידית בהר מירון היא מוזיקה ערבית במוצאה. אבל ב-1948 הכול התהפך. האימפרטיב הפוליטי הוא חד משמעי. לכן עם כל היכולת שלנו לייצר חוכמת חוסן, החוכמה היא לגייס את הפוליטיקאים כדי לבצע את שינויי המקרו.

סיכום

ד"ר ראובן גל: נראה כי ככל שנוסיף לדון בדברים לא נצליח להגיע לתשובות חד-משמעיות ומוחלטות לגבי השאלות ששאלתי בתחילת החלק הזה בדיון שלנו. הדיון הזה שקיימנו פה היום מוכיח, לי לפחות, שהנושא לא מוצה, שיש עוד מה לעשות ויש על מה לדבר. אני רוצה להציע שנחשוב יחד על הכנת יום עיון בנושא. בשונה מהמבנה שהי הכאן, של דיון פתוח, לפעמים אסוציאטיבי, ביום העיון תהיינה הרצאות מוכנות מראש על הנושאים שנדונו כאן. לא יהיו חסרים מרצים מבין היושבים כאן מסביב לשולחן ועליהם נסיף עוד שאינם נוכחים כאן כרגע. אני מבין שקיימת הסכמה על כך שיש מקום לכנס יום עיון בנושא חוסן תרבותי, שיהיה פתוח לקהל (**הרב שרלו:** אני חושב שבנוסף ליום העיון יש מקום גם לפרסום ספר).

אני מודה לכולם ומזמין את כולכם להיות בקשר, להיות שותפים בארגון יום העיון העתידי ולהרגיש חלק מפורום משותף העוסק בנושא חוסן תרבותי.

שמות משתתפים ותחומי מומחיותם

(לפי סדר א-ב)

ד"ר איתן אדרס: עמית מחקר בכיר במוסד שמואל נאמן בטכניון. שירת כטייס קרב בחיל האוויר בסדיר ובמילואים. BA במתמטיקה וכלכלה מאוניברסיטת חיפה (1976), MA במדעי המדינה (בהצטיינות), בנושא: גלובליזציה ומחויבות האזרח למדינה: המקרה של הנטייה להשתמש משירות חובה בצה"ל. ד"ר במדע המדינה מאוניברסיטת חיפה (2014), בנושא: רמת הגלובליזם של היחיד ותרומת האזרח למוצרים ציבוריים מקומיים/לאומיים. ממקימי ויו"ר שותפות הקהילות חיפה-בוסטון; יו"ר פרויקט קליטת העלייה "רעות" של הפורום הישראלי; ממקימי ויו"ר מרכז טיפוח היזמות (מט"י) חיפה; חבר ויו"ר הוועד המנהל של ביה"ס הריאלי העברי בחיפה; חבר בחבר הנאמנים של אוניברסיטת חיפה. שימש (1974-2008) כמנכ"ל חברות מובילות בתחום הפלדה בארץ.

פרופ' יורם בילו: פרופסור אמריטוס במחלקה לסוציולוגיה לאנתרופולוגיה ולפסיכולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים וחתן פרס ישראל בחקר הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה לשנת תשע"ג. פרופ' בילו חבר באגודה הישראלית ובאגודה האמריקאית לאנתרופולוגיה ומשמש כחבר במערכת העיתונים המדעיים הבאים: *Transcultural Psychiatry, Anthropology and Medicine, Contemporary Jewry*. זכה בפרסים רבים עבור מחקריו האקדמיים, ביניהם: פרס מרטין דה לה קרוז עבור שירות ראוי לשבח ברפואה מסורתית שהוענק בקונגרס הבינלאומי השביעי לרפואה עממית ומסורתית, במרידה שבמקסיקו ב-1993. ב-1994, זכה בפרס בהט מטעם הוצאת אוניברסיטת חיפה עבור ספר העיון המצטיין בעברית, "שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל", ב-2003. ביוני 2015 נבחר כחבר באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

מר עודא בשאראת: עיתונאי וסופר ערבי-ישראלי. כיהן כראש הוועד הארצי לתלמידי התיכון הערבים וכראש ועד הסטודנטים הערבים באוניברסיטת חיפה, שימש מזכ"ל תנועת חד"ש בתחילת המאה ה-21 ומפרסם טורי פובליציסטיקה בעיתונים "הארץ" ו"אל-איתחאד". עודה חבר הנהלה בארגון עדאלה ובוועד המנהל של הקרן החדשה לישראל. ספריו: "חוצות זתוניא", יצא לאור בשנת 2009 במסגרת "ספריה לעם" של הוצאת עם עובד, בתרגום המחבר ובשיתוף משה רון; "אל תגנבו לי את התור", ספר ילדים, יצא לאור בשנת 2018 בהוצאת כתר. "דוניא" - רומן, יצא לאור בשנת 2019 בהוצאת עם עובד.

ד"ר ראובן גל: עמית מחקר בכיר וראש תחום חוסן וחברה במוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית בטכניון. בוגר האוניברסיטה העברית בירושלים ובעל תואר דוקטור בפסיכולוגיה מאוניברסיטת ברקלי בקליפורניה, ארה"ב. בין שאר תפקידיו שירת בעבר כפסיכולוג ראשי וראש ממד"ה (מחלקת מדעי ההתנהגות) של צה"ל; הקים וניהל את 'מכון כרמל למחקרים חברתיים' ואת 'המרכז לפיתוח מנהיגות איכותית'; כיהן כסגן ראש המל"ל (המועצה לביטחון לאומי) לנושאי פנים, חברה ותשתיות; הקים וניהל את מנהלת השירות האזרחי-

לאומי במשרד ראש הממשלה. ד"ר גל הוא המייסד והיו"ר לשעבר של אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל. פרסם שבעה ספרים ועשרות מאמרים בתחומי מנהיגות, חוסן לאומי ומצבי לחץ ונושאים חברתיים.

מר הלל הלקין: סופר, מתרגם, מבקר ספרות וחוקר. יליד ארה"ב ובוגר אוני' קולומביה (ספרות אנגלית). עלה לישראל ב-1970 והתיישב בזיכרון יעקב. מלבד תרגומיו הרבים (מעברית ומיידיש לאנגלית), ספריו כוללים נובלות, ביוגרפיות ותיאורי תרבויות. מבין האחרונים בולט ספרו 'על גדת הסמבטיון', העוסק במעקב אחר מורשתם של 'בני מנשה' – קבוצה ייחודית של תושבי צפון מזרח הודו, על גבול מיאנמר, המזהים עצמם כיהודים. הלקין משמש כיום כיו"ר העמותה 'דגל מנשה', שנוסדה ב-2019.

פרופ' נמרוד לוז: גיאוגרף תרבותי פוליטי המתמחה בתיאוריות של תרבות, נוף וסביבה בנויה והתמחות באורבניזם בעבר ובהווה. תחומי מחקריו משלבים גישה היסטורית-טקסטואלית והתמחות בסוגיות אסלאם ומזרח תיכון היסטורי ומודרני ותיאוריות גיאוגרפיה של האדם לסוגיה השונים: תרבותית, פוליטית, דתית. פרסומיו משתרעים על מנעד רחב של נושאים ובהם ערים ותיאוריה אורבנית, דת ומקומות קדושים, נופים מקודשים במזרח התיכון, אנתרופולוגיה וגיאוגרפיה של מזון. החל בשנת 2000 מתמקד במחקרו בדת וקדושה בחברות בנות זמננו במבט השוואתי. הפוליטיקה של המקום הקדוש בחברות מיעוט בישראל שימשה כנושא מרכזי למספר פרסומים רב.

ד"ר ארז כהן: אנתרופולוג וסוציולוג בהכשרתו. בעל תואר ראשון ושני בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה מאוניברסיטת תל אביב. השלים לימודי דוקטורט באוניברסיטת אדלייד, אוסטרליה, בהם התמקד במהגרים ופליטים מארצות אמריקה הלטינית. את מחקר הפוסטדוקטורט ביצע באוניברסיטת לה-טרוב במלבורן ובו בחן את ההתמודדות התקשורתית והחברתית באוסטרליה מול איום של שריפות היער. לאחר עשר שנים באוסטרליה שב לישראל בשנת 2006. לימד קורסים שונים בחוגים לתקשורת במספר אוניברסיטאות ומכללות בנושאים הקשורים לתקשורת אסונות ולהתמודדות מול מצבי משבר. כיום עובד בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה במחלקה של המדען הראשי של הלשכה.

גב' אורלי נתן: מידענית במקצועה ופעילה חברתית ופמיניסטית. עובדת במוסד שמואל נאמן בטכניון מעל עשרים שנה. בין 2017 ל-2020 עסקה בהקמת 'יודעת - هي تعرف' - מרכז הידע למגדר ולנשים בישראל. בעבר ספרנית רפואית ואקדמית. ערכה במשך כעשר שנים את 'מידעת' - כתב עת אקדמי העוסק בהיבטים השונים של ספרנות, מידע וארכיונות (LIS). מתנדבת ותיקה ב-'אשה לאשה' - ארגון פמיניסטי, חיפה. חברת הוועד המנהל ומשתתפת בוועדת ההיגוי של מרכז מחקר פמיניסטי חיפה – HFI. הייתה בין היוזמות של 'פסטיבל סיפור חיפאי', مهرجان حكاية حيفاوية' - מיזם המקיים אירועי תרבות ואמנות מתוך תהליך עבודה שיתופית עם קהילות מקומיות בחיפה.

ד"ר נוהאד עלי: עמית מחקר בכיר וראש תחום ערבים-יהודים-מדינה במוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית בטכניון. משמש כמרצה בכיר בחוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באקדמית גליל מערבי ומלמד באוני' חיפה. תחומי המחקר של ד"ר עלי הם: פונדמנטליזם דתי (אסלאמי ויהודי); יחסי רוב מיעוט (יהודים-ערבים בישראל), החברה הערבית, השכלה גבוהה, נשים ערביות, אלימות ופשעה בחברה הערבית.

ד"ר כרמית פדן: עמיתת מחקר בכירה במוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית בטכניון. עמיתת מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) ומרצה במדור לזרועות הביטחון באוניברסיטת בר-אילן. בעלת תואר ד"ר בסוציולוגיה מהאוניברסיטה העברית בירושלים. תחומי המחקר העיקריים של ד"ר פדן הם: חוסן לאומי, חוסן חברתי, יחסי צבא-חברה ומנהיגות צבאית. מחקרה של ד"ר פדן בנושאים אלה פורסמו בכתבי עת ובספרים ערוכים והוצגו בכנסים בין-לאומיים. חברת הוועד המנהל של אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל.

גב' דבי קאופמן: עיתונאית לשעבר, סופרת ועורכת. יועצת אסטרטגית בתחומי כלכלה, שוק ההון ומדיניות כלכלית דוגמת רשות החדשנות. מנהלת אסטרטגיה ותקשורת במוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית בטכניון.

ד"ר ניצן רותם: מחקרה של ניצן רותם עוסקים בתיאוריה חברתית וביחסי צבא וחברה בישראל ובארצות הברית. מחקרה העכשווי עוסק במאפיינים הטמפורליים והמוסריים של הקונפליקט המתמשך. ד"ר רותם ערכה את קובץ המוקדש לספר "טקסי המעבר" של ארנולד ון-גנפ עבור כתב העת לסוציולוגיה קלאסית (2018) וחברה את הספר "מתאבדים במדים: בחירה, מחויבות ואשמה בחברה הישראלית" (אוני' תל אביב, 2019).

גב' מרים שפירא (M.A.): פסיכולוגית קלינית, ראשת עמותת "מהו"ת ישראל" להיערכות לחירום ולבנית חוסן, מומחית בטיפול בטראומה ואבל, מכשירה ומדריכה פסיכולוגים ואנשי טיפול בתחום, מומחית בתחום חוסן בתי ספר וקהילות, הדרכת צוותים ורבנים, מנחת קבוצות, מטפלת ומדריכה בקליניקה פרטית מאז 1980, מנחה סדנאות יחסי קבוצות group relations ללמידה התנסותית בארץ ובעולם, מייסדת ויו"ר של עמותת "בסוד שיח" לקידום דיאלוג בין קבוצות קונפליקט בישראל, חברה, איפק.

הרב יובל שרלו: ראש ישיבת אורות שאול (יחד עם הרב תמיר גרנות) ופעיל ציבורי בולט בזרם הדתי לאומי. הרב שרלו עוסק במגוון תחומים: פובליציסטיקה, אתיקה ופוליטיקה. חבר בארגון רבני צהר ובפורום תקנה. במסגרת עיסוקו באתיקה רפואית מכהן בוועדות שונות של משרד הבריאות (ביניהן: וועדת סל התרופות, וועדת הלסינקי העליונה, הוועדה לברירת מין העובר), כראש הדסק לאתיקה ודתות במרכז לאתיקה בירושלים וראש תחום אתיקה בארגון רבני צהר.

פרופ' זאב תדמור: מדען ישראלי, פרופסור אמריטוס בפקולטה להנדסה כימית בטכניון. כיהן כנשיא הטכניון במשך 8 שנים מ-1990 עד 1998. מכהן כיושב ראש מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית בטכניון. היה בין מנסחי וחותמי "אמנת כנרת" השואפת ליצור מכנה משותף לזרמים ולמחנות השונים בציבור היהודי. חבר האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. זוכה פרס א.מ.ת. (2005).

רשימת משתתפים טנטטיבית ב"שולחן עגול"

(30.1.2020 לפי סדר א-ב)

פרטי התקשרות	שיוך ארגוני	דיסציפלינה	שם	
leyal@ariel.ac.il	אוני' אריאל	מדע המדינה, חוסן	ד"ר איל לוי	1.
erezjane@gmail.com	האוניברסיטה הפתוחה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה	אנתרופולוגיה	ד"ר ארז כהן	2.
bzkedar@mail.huji.ac.il	המחלקה להיסטוריה, האוני' העברית	היסטוריון	פרופ' בנימין זאב קדר	3.
david@passig.com	אוני' בר אילן	עמידנות	פרופ' דויד פסיג	4.
doritrabinyan@gmail.com		סופרת	גב' דורית רביניאן	5.
dgutwein@univ.haifa.ac.il	החוג לתולדות עם ישראל אוני' חיפה	מדעי הרוח	פרופ' דני גוטוויין	6.
Halkin@zahav.net.il		סופר ומתרגם	מר הלל הלקין	7.
haimbeer@hotmail.com		סופר	חיים באר	8.
tadmorz@technion.ac.il	יו"ר מוסד שמואל נאמן, הטכניון	הפקולטה להנדסה כימית בטכניון	פרופ' זאב תדמור	9.
Taly.Levanon@itc-office.org.il	יו"ר הקואליציה הישראלית לטראומה	פסיכולוגיה חוסן	גב' טלי לבנון	10.
dgutwein@univ.haifa.ac.il	החוג לתולדות ישראל אוני' חיפה	מדעי הרוח	פרופ' דני גוטוויין	11.

Joshobol2021@gmai.com		סופר ואיש תיאטרון	מר יהושע סובול	.12
yossiyanah@gmail.com	אוני' בן גוריון	פילוסופיה, חינוך, פוליטיקה	פרופ' יוסי יונה	.13
msyoram@mscc.huji.ac.il	האוני' העברית, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה	אנתרופולוג	פרופ' יורם בילו	.14
Orit.shaham@gmail.com	מוזיאון העם היהודי, בית התפוצות, אוצרת ראשית	אוצרת, סופרת	אורית גובר שחם	.15
motti.lerner@gmail.com	מחזאי	תיאטרון, קולנוע	מר מוטי לרנר	.16
mustafa@openu.ac.il	האוניברסיטה הפתוחה ואוני' ת"א	היסטוריון	פרופ' מוסטפא כבהא	.17
motak@idi.org.il	האוניברסיטה העברית בירושלים, סגן נשיא לחקר הדמוקרטיה במכון הישראלי לדמוקרטיה	משפטים	פרופ' מרדכי קרמניצר	.18
miriamshapira@013.net	מנכ"לית מהות ישראל	חוסן	גב' מרים שפירא	.19
nitzanrothem@gmail.com	התאבדויות והשפעתן על הסדר החברתי	אנתרופולוגית אוני' בן-גוריון	ד"ר ניצן רותם	.20
luznimrod@mx.kinneret.ac.il	אנתרופולוגיה של אוכל קדוש ומקומות קדושים תיאוריות של תרבות אסלאם ומזרח תיכון, עיור וערים במזרח התיכון	מכללת כנרת גיאוגרפיה תרבותית גיאוגרפיה של דת אנתרופולוגיה של דת	פרופ' נמרוד לוז	.21
Hatuka@post.tau.ac.il	החוג לגיאוגרפיה אוני' תל אביב	אדריכלית ומעצבת עירונית	פרופ' טלי חתוכה	.22
bisharato@gmail.com	עודה בשאראת הוא עיתונאי וסופר ערבי- ישראלי	עיתונות, ספרות	מר עודה בשאראת	.23
Tomersim@hotmail.com	Futurist ויועץ לאסטרטגיה ולחדשנות	חוסן	ד"ר תומר סיימון	.24

Allweil_m@tel-aviv.gov.il	עיריית תל אביב	אדריכל, מתכנן עירוני	מאיר אלואיל	.25
fridmank@colman.ac.il	המכללה למנהל	אנתרופולוגיה	ד"ר קרן פרידמן פלג	.26

משתתפי 'פורום חוקרי חוסן' במוסד נאמן

- ד"ר איתן אדרס
- מר חזקי פרקש
- ד"ר כרמית פדן
- ד"ר כרמית רפפורט
- ד"ר נוהאד עלי
- ד"ר ראובן גל

מכתב פנייה ראשון למשתתפים – "שימרו את התאריך"

דצמבר, 2019

הנדון: שולחן עגול בנושא חוסן תרבותי

במוסד שמואל נאמן קיימת תכנית מחקר העוסקת בנושא **חוסן לאומי**. התכנית מקיימת חשיבה ומחקר רעיוניים ומעשיים בנושא חוסן בהקשרו הלאומי הרחב ובתחומים המשיקים לו והמרכיבים אותו כמו חוסן חברתי, חוסן כלכלי, חוסן פוליטי. בזיקה לכך גילינו צורך בלמידה ובהעמקה גם בהיבט התרבותי של מושג החוסן ובכוונתנו לקיים דיון בשולחן עגול בנושא: **חוסן תרבותי**.

הדיון בנושא חוסן תרבותי, בקרב אנשי מחקר ומעשה, מהווה חלק מההקשר העולמי הרחב של העניין ההולך וגובר במושג החוסן בעשורים האחרונים, וביתר שאת מאז אירועי האחד עשר בספטמבר 2011, הדיון על משבר האקלים ודרכי פתרונו ובמחוזותינו – ההימצאות המתמדת של מדינת ישראל תחת איומי טרור ומלחמה.

מתכונת השולחן העגול תשמש כלי כדי לקיים דיון פתוח, גם אסוציאטיבי, מעין סיעור מוחות (ולא הצגת הרצאות מוכנות מראש!), על הרעיון, ההגדרה והמשמעויות הטמונות במושג חוסן תרבותי. עם זאת, נבקש לתחום את הדיון בחוסן תרבותי למצבי סיכון וחירום – הן מידי אדם הן מידי הטבע. רשימת המוזמנים לשולחן העגול כוללת מומחים מדיסציפלינות שונות – היסטוריונים, פילוסופים, חוקרי חברה ותרבות, סופרים ואנשי דת – כל זאת על מנת להתייחס ולנתח את הנושא מהיבטים שונים ומגוונים.

מטרות הדיון בשולחן העגול הן כדלהלן –

- להרחיב את תפיסתנו אודות המושג חוסן והרעיונות העומדים בבסיסו
- לנתח דוגמאות של תרבויות, חברות, מצבים או תרחישים מהעבר ומההווה בהם חוסן תרבותי עמד למבחן
- להגדיר את המושג תרבות באופן הרלוונטי למסגרת הרעיונית של הדיון בחוסן ולקישור המתבקש לחוסן תרבותי

- לבחון את קיומם של סוגי חוסן נוספים העומדים בזיקה למושג חוסן ומקיימים עימו "דיאלוג רעיוני". לדוגמה, חוסן דתי, חוסן אקולוגי ועוד.

את הדיון בשולחן עגול בכוונתנו להקליט ולשקלט כך שדיון זה יהיה חלק ממהלך עיוני רחב יותר שיכלול פרסום של מוסד שמואל נאמן בסופו. לפני הפרסום יועבר החומר כולו להערות ולתיקוני המשתתפים.

מכתב זה נשלח אליך על מנת להזמין לקחת חלק בשולחן העגול. האירוע יתקיים במוסד שמואל נאמן בטכניון, חיפה. המועד המדויק נקבע ל 24 בפברואר 2020, לפני הצהריים (בין 9:30 ל-14:30 בקירוב).

נודה לך אם תודיענו על נכונותך העקרונית להשתתף. נשמח מאוד לקבל את תשובתך החיובית. נוסף לכך, נודה לך אם תוכל להמליץ על מועמדים פוטנציאליים נוספים להשתתף בשולחן העגול. את ההמלצה, בצירוף נימוקים, נבקש להעביר אלינו בטרם תערבו את האנשים עצמם. במועד סמוך יותר למפגש נשלח חומרי קריאה רלוונטיים וכן הוראות מדויקות לגבי ההגעה למקום.

בברכה,

ד"ר ראובן גל

עמית מחקר בכיר

ד"ר כרמית פדן

עמיתת מחקר בכירה

פברואר, 2020

הנדון: שולחן עגול בנושא חוסן תרבותי

שלום רב,

אנו מודים לך על נכונותך לקחת חלק בשולחן העגול שנקיים ביום שני, 24 בפברואר 2020, במוסד שמואל נאמן בטכניון, חיפה. אנו מצפים להשתתפותם של כ-20 מומחים מדיסציפלינות שונות – היסטוריונים, פילוסופים, חוקרי חברה ותרבות וסופרים – ב'שולחן עגול' זה. למכתב זה מצורפים מספר מסמכים וביניהם גם רשימת המוזמנים שאישרו את השתתפותם, בודדים מהם עדיין בסימן שאלה.

כפי שצינו במכתבנו הקודם מתכונת השולחן העגול תשמש מסגרת לדיון פתוח ואסוציאטיבי, מעין סיעור מוחות (ולא הצגת הרצאות מוכנות מראש!) על הרעיון, ההגדרה והמשמעויות הטמונות במושג חוסן תרבותי. עם זאת, נבקש לתחום את הדיון בחוסן תרבותי למצבי משבר, סיכון, איום וחירום – הן מידי אדם הן מידי הטבע. על מנת לייעל את הדיון ולחסוך זמן תמצאו במסמך מצורף מספר הגדרות מקובלות לשני המושגים המרכזיים בדיוננו – חוסן ותרבות.

מטרות הדיון בשולחן העגול

- להרחיב את תפיסתנו אודות המושג חוסן תרבותי והרעיונות העומדים בבסיסו;
- לנתח דוגמאות של תרבויות, חברות, מצבים או תרחישים מהעבר ומהווה בהם חוסן תרבותי עמד למבחן;
- להגדיר את המושג חוסן תרבותי באופן הרלוונטי למסגרת הרעיונית של הדיון;
- לבחון את מידת שימושו ואפשרויות יישומו של המושג חוסן תרבותי למטרות מעשיות – במחקר ובמדיניות;
- לבחון את קיומם של סוגי חוסן נוספים העומדים בזיקה למושג חוסן ומקיימים עימו "דיאלוג רעיוני". לדוגמה, חוסן דתי, חוסן אקולוגי ועוד.

במצורף למכתב זה תמצאו סיכום תמציתי של חמישה מאמרים העוסקים בתחום זה.

מספר מילים על מתודת הדין

נבקשכם שלא להגיע עם הרצאות מוכנות מראש. נפתח את הדין במילות פתיחה קצרות ובסבב היכרות מהיר ולאחריו נציג מספר **שאלות לדין**. בסבב הראשון נזמין כל מי שברצונו/ה להגיב לאיזו מן השאלות או לפתח את הנושא (במסגרת מטרות הדין). המשתתפים מוזמנים להשתמש בדברי קודמיהם כגירוי וכבסיס לעמדותיהם/ן שלהם/ן.

בסבב השני, לאחר הפסקה, ננסה להתמקד במספר סוגיות שעלו ולנתח אותן לעומק יותר. בחלק הזה נבקש מהמשתתפים להציע גם כיוונים להמשך.

לוח הזמנים לשולחן העגול

9:30 – התכנסות וכיבוד קל

9:45-10:00 – דברי פתיחה וסבב היכרות

10:00-11:30 – סבב דיונים ראשון

11:30-11:45 – הפסקה

11:45-13:30 – סבב דיונים שני + סיכום

13:30-14:00 – ארוחת צהרים קלה

את הדין בשולחן העגול בכוונתנו להקליט ולשקלט כך שלאחריו נוכל להפיק דו"ח שייצא כפרסום של מוסד שמואל נאמן. לפני הפרסום יועבר כל החומר להערות ולתיקוני המשתתפים. במידה שתהיה הסכמה נקיים בשלב מאוחר יותר (בתוך כחצי שנה עד שנה) יום עין אליו יוזמנו משתתפי השולחן העגול שירצו בכך (וייתכן שגם מומחים נוספים) להציג הרצאה מורחבת יותר של גישתם לנושא. השלב השלישי האפשרי (והאחרון כרגע...) יהיה הוצאת ספר הכולל את קובץ ההרצאות תחת הכותרת הכללית של 'חוסן תרבותי'.

נתראה ביום ב', 24 בפברואר, בשעה 9:30, במוסד שמואל נאמן בטכניון.

בברכה,

ד"ר ראובן גל

עמית מחקר בכיר

ד"ר כרמית פדן

עמיתת מחקר בכירה

הגדרות ראשוניות כהקדמה לדיון ב"שולחן העגול"

תרבות .I

- "Culture is the way of life, especially the general customs and beliefs of a particular group of people at a particular time" (The [Cambridge English Dictionary](#)).
- "Culture is defined as a social domain that emphasizes the practices, discourses and material expressions which over time express the continuities and discontinuities of social meaning of a life held in common" (James, Magee, Scerri &, Steger, 2015).¹⁴
- "The set of attitudes, values, beliefs, and behaviors shared by a group of people, but different for each individual, communicated from one generation to the next" (Matsumoto 1996, 16)¹⁵.
- "Culture consists of patterns, explicit and implicit, of and for behavior acquired and transmitted by symbols, constituting the distinctive achievements of human groups, including their embodiment in artifacts. The essential core of culture consists of traditional (i.e. historically derived) and selected ideas and especially their attached values. Culture systems may, on the one hand, be considered as products of actions; on the other, as conditional elements of future actions". (Kroeber & Kluckhohn 1952: 181; cited by Adler 1997, 14)¹⁶.

תוס .II

- "The ability of a system, community or society exposed to hazards to resist, absorb, accommodate to and recover from the effects of a hazard in a timely and efficient manner, including through the preservation and restoration of its essential basic structures and functions" (The United Nations International Strategy for Disaster Reduction, 2019).¹⁷
- "Resilience is the capacity of any system to flexibly face a major disruption. It is also the ability to contain the unavoidable functional regression that follows it. And what is of most importance resilience is the ability to rapidly bounce back and return to normal or even improved functionality (meaning, bounce forward), while retaining its core missions and values" (Elran, Israeli, Padan & Altshuler, 2015).¹⁸

¹⁴ James, P., Magee, L., Scerri, A., & Steger, M. (2015). Measuring Community Sustainability: The Social Life Questionnaire. Chap, 8, 161-180.

¹⁵ Matsumoto, D. (1996) Culture and Psychology. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.

¹⁶ Adler, N. (1997) International Dimensions of Organizational Behavior. 3rd ed. Ohio: South-Western College Publishing.

¹⁷ United Nations International Strategy for Disaster Reduction - UNISDR: Final report (2019). https://www.unisdr.org/files/12659_UNISDRvaluation2009finalreport.pdf

¹⁸ Elran, M., Israeli, Z., Padan, C and Altshuler A. (2015). "Social Resilience in the Jewish Communities around the Gaza Strip Envelope during and after Operation Protective Edge". Military and Strategic Affairs, 7, 2.

סיכום תמציתי של 5 מאמרים בנושא חוסן תרבות לקראת ה"שולחן העגול"

Barabara Lucini

Cultural Resilience and Cultural Diplomacy: the State of the Art

המאמר נכתב על ידי חוקרת איטלקייה מאוניברסיטת מילנו הפעילה גם במרכזי חוסן ויישוב סכסוכים. הכותבת דנה בחשיבות חוסנם התרבותי של קבוצות אתניות ושל קהילות שונות בעת ניהול משברים וקונפליקטים. הכותבת מצביעה על יישום טובנה זו בתחום המעשי של דיפלומטיה ויישוב סכסוכים ומגדירה זאת כ- Cultural Diplomacy.

היא טוענת כי התפתחות הגלובליזציה ותחום ה-ICT (Information and Communication Technologies) תרמו יחד להבנת המשקל הרב שיש לחוסן תרבותי בעת התמודדות עם משברים וקונפליקטים. הכותבת מזכירה במאמר מקומות ואירועים בהם השתמשו ב-Cultural Diplomacy וביניהם עירק, קורדיסטן ואפגניסטן (לאחר מלחמות) כמו גם האיטי וסרי-לאנקה (בעקבות אסונות טבע). הכותבת מביאה במאמרה שני מקרי בוחן (בסוריה ובאתיופיה-סומאליה) ומרחיבה אודותם.

Lucini, B. (2019). Cultural Resilience and Cultural Diplomacy: the State of the Art. *SICUREZZA, TERRORISMO E SOCIETÀ*, 19.

François Bousquet and Raphaël Mathevet,

Cultural Resilience as the Resilience of a Distinctness. Distinctness from What? for What?

בבואם לנתח את המושג חוסן תרבותי (Cultural Resilience) מדגישים המחברים (האחד צרפתי והאחר הודי) את האבחנה בין תרבות כמקור או כמשאב לחוסנם של יחידים וקהילות, לבין השאלה כיצד חוסן תרבותי מתקיים, נשמר ואולי גם מתפתח. המאמר כולל סקירת ספרות וגם case study מעניין של קהילת מהגרים ספרדים בדרום צרפת החוגגים מדי שנה את הפסטיבל המסורתי שלהם [ראו: <https://www.youtube.com/watch?v=xPNeVVc4YsA>]. הניתוח מצביע על הקשר בין שימור מרכיבי תרבות לבין שמירה על זהות עצמית מול השפעת ה'אחר'.

Bousquet, F., & Mathevet, R. (2019). Cultural Resilience as the Resilience of a Distinctness. Distinctness from What? for What? In *Resilience in Social, Cultural and Political Spheres* (pp. 305-321). Springer VS, Wiesbaden.

Yusuf Firinci,

Cultural Resilience within the Era of Globalization

המאמר נכתב על ידי חוקר באוני' אדינבורו, סקוטלנד. המאמר כולל סקירת ספרות נרחבת המכוננת כולה להצביע על כך שמול מגמות הגלובליזציה המתחזקות בכל התחומים - החוסן התרבותי הוא שיכול למנוע היטמעות, לפצות על רדידות ולשמר ייחודיות. אף שהמאמר כולל דוגמאות מתהליכים פוליטיים ברחבי העולם נראה שבמושג גלובליזציה רואה הכותב בעיקר את תהליכי האמריקניזציה והקפיטליזם הגובר ואילו במושג 'חוסן תרבותי' הוא מתמקד בעיקר באלמנטים הומניסטיים כמו: מרכזיות המשפחה, חשיבות האמון ההדדי, הסולידריות הקהילתית, ותחושת יעוד לאומי.

Firinci, Y. Cultural Resilience within the Era of Globalization. *Resilience*, 2(2), 69-84.

Beel et al.,

Cultural resilience: The production of rural community heritage, digital archives and the role of volunteers.

מאמר זה מתמקד גם הוא בסקוטלנד. המאמר (נכתב על ידי 6 חוקרים מאוניברסיטאות בריטיות) מבוסס על מחקר שדה שנערך בשתי קהילות הממוקמות באיזורים פריריאליים בסקוטלנד. המחקר יוצא מנקודת הנחה שפעילויות תרבות ומורשת בקרב תושבי היישובים האלו תורמות רבות לחוסן הקהילתי של תושביהם. המחקר התבסס על ראיונות פתוחים עם מתנדבים מקומיים העוסקים בפעילויות אלו. חלק ניכר מפעילותם של המתנדבים מוקדש לתיעוד ולשימור דיגיטלי של מרכיבי תרבות שונים (מוחשיים – כמו יומנים, צילומים, ציורים, חפצים וכו'; ומופשטים – דיאלקטים מקומיים, 'עצי-משפחה', שמות וכינויים וכד'). החוקרים מצביעים על כך שעצם העיסוק בתיעוד ושימור התרבות תורם ישירות לחוזקה וחוסנה של הקהילה.

Beel, D. E., Wallace, C. D., Webster, G., Nguyen, H., Tait, E., Macleod, M., & Mellish, C. (2017). Cultural resilience: The production of rural community heritage, digital archives and the role of volunteers. *Journal of rural studies*, 54, 459-468.

Stephanie J. Rotarangi & Janet Stephenson,

Resilience Pivots: Stability and Identity in a Social-Ecological-Cultural System

המאמר הוא פרי עטן של שתי חוקרות מניו-זילנד. המאמר תמקד בהצלחתם של קבוצות מאורים באי הצפוני לשמור על זהותם השבטית ועל בעלותם על הקרקע השבטית. זאת למרות לחצים סביבתיים, מדיניות ממשלתית קשוחה ושיקולים כלכליים. הצלחה זו נבעה, לדברי החוקרות, ממקורות של חוסן תרבותי. בניגוד לתפיסה המקובלת של חוסן כיכולת "להתכופף" מול הפרעות ומשברים ורק אחר כך "לחזור ולהזדקף" (Bounce back) - מצביעות החוקרות על שימוש בדפוסים נוקשים ובלתי מתפשרים של 'סוכני' חוסן תרבותי. במקרה הספציפי הזה ארבעת ה'סוכנים' – Resilience Pivots, בפי החוקרות – הם: היצמדות עיקשת לקרקע; עיסוק מתמיד בשימור האגם ומקורות המים המקומיים; שימור קפדני של אתרי הפולחן וטקסים שבטיים; שימור (תוך התאמות) של 'מוסדות' קבלת החלטות בשבט. החוסן התרבותי "הזקוף" של המאורים באי הצפוני ניצח, לדברי החוקרות, את תהליכי השינוי ורוחות הקידמה שסביבם.

Rotarangi, S. J., & Stephenson, J. (2014). Resilience pivots: stability and identity in a social-ecological-cultural system. *Ecology and Society*, 19(1).

שאלות לדיון ב"שולחן העגול"

בירור המושגי

- האם הכוונה היא להערכת מידת החוזק, או החוסן, של יסודות תרבותיים מול משברים ושינויים?
- האם הכוונה היא לתרבות כמשאב לבניית חוסן?
- האם הכוונה היא לתרבות כאחד מהמרכיבים של חוסן? אם כן – לחוסן ברמה האישית? הקהילתית? הלאומית?
- האם 'חוסן תרבותי' הוא רכיב נוסף בסדרה מקבילה של סוגי חוסן, כמו 'חוסן ביטחוני', 'חוסן כלכלי', 'חוסן חברתי' ועוד? ואם כן (או לא) – במה ייחודו?

התייחסות למרכיב האיום בחוסן תרבותי

- כלפי אילו איומים המושג חוסן תרבותי רלוונטי? האם רק עבור איומים **מידי אדם** (מלחמות, טרור, גלות, שואה, כיבוש, קולוניאליזם)? האם כלפי איומים **מידי הטבע** (רעידות אדמה, צונאמי, בצורת, שינויים אקולוגיים)?
- כיצד ניתן להגדיר אסון תרבותי? איום תרבותי? אילו דוגמאות מצויות בידינו?
- דוגמאות לתרבויות שביצעו bouncing back ולכאלה שביצעו Bouncing forward?
- מה הופך חברה למתאפיינת בחוסן תרבותי? בעלת חוסן תרבותי? חסרת חוסן תרבותי?
- מהו ההבדל (אם קיים) בין חוסן תרבותי להמשכיות תרבותית?

התייחסות למאפיינים של חוסן – לדוגמה, הצורך בגמישות? בשמרנות?

- מה פונקציונלי/אדפטיבי יותר עבור תרבות (או עבור חוסן תרבותי) – האם **נוקשות** (rigidity) או **גמישות** (flexibility)?
- האם חוסן תרבותי מותנה בהקשרי זמן, מקום, נסיבות, מסגור?
- האם 'חוסן תרבותי' זהה/דומה לשמרנות דתית (לדוגמה, חרדים בישראל)?
- האם פרטים (למשל מהגרים), קהילות, או קבוצות אתניות שהתערו (were integrated) בחברה 'האחרת' מדגימים חוסן תרבותי או היעדרו?

התייחסות למדידת חוסן

- האם ניתן למדוד חוסן תרבותי?
- כיצד מודדים חוסן תרבותי?

הצעות להגדרת חוסן תרבותי

- הגדרה גנרית?
- הגדרות דיפרנציאליות (ברמת פרט/קהילה/קבוצה אתנית)?

רשימת משתתפים בפועל ב"שולחן העגול"

(24.2.2020 לפי סדר א-ב)

פרטי התקשרות	שיוך ארגוני	דיסציפלינה	שם	
erezjane@gmail.com	האוניברסיטה הפתוחה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה	אנתרופולוגיה	ד"ר ארז כהן	.1
Halkin@zahav.net.il		סופר ומתרגם	מר הלל הלקין	.2
tadmorz@technion.ac.il	יו"ר מוסד שמואל נאמן, הטכניון	הפקולטה להנדסה כימית בטכניון	פרופ' זאב תדמור	.3
msyoram@mscc.huji.ac.il	האוני' העברית, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה	אנתרופולוג	פרופ' יורם בילו	.4
miriamshapira@013.net	מנכ"לית מהות ישראל	חוסן	גב' מרים שפירא	.5
nitzanrothem@gmail.com	התאבדויות והשפעתן על הסדר החברתי	אנתרופולוגית אוני' בן-גוריון	ד"ר ניצן רותם	.6
luznimrod@mx.kinneret.ac.il	אנתרופולוגיה של אוכל תיאוריות של תרבות אסלאם ומזרח תיכון, עיור וערים במזרח התיכון	מכללת כנרת	פרופ' נמרוד לוז	.7
bisharato@gmail.com	עודה בשאראת הוא עיתונאי וסופר ערבי- ישראלי	עיתונות, ספרות	מר עודה בשאראת	.8
Director@sni.technion.ac.il	מנהל מוסד שמואל נאמן	הנדסת חשמל	פרופ' משה סידי	.9
reuvgal@sni.technion.ac.il	ראש תחום חוסן וחברה, מוסד שמואל נאמן	פסיכולוגיה	ד"ר ראובן גל	.10
carmit.padan@sni.technion.ac.il	חוסן לאומי, מוסד שמואל נאמן	סוציולוגיה	ד"ר כרמית פדן	.11

nohad@sni.technion.ac.il	חוסן בחברה הערבית, מוסד שמואל נאמן	סוציולוגיה	ד"ר נוהאד עלי	.12
rafinave@sni.technion.ac.il	מוסד שמואל נאמן	הנדסת חשמל ניהול ויזמות	מר רפי נוה	.13
adres@netvision.net.il	מוסד שמואל נאמן	מדע המדינה	ד"ר איתן אדרס	.14
zaka101@gmail.com	חוסן לאומי, מוסד שמואל נאמן		מר חזקי פרקש	.15
orly@sni.technion.ac.il	מוסד שמואל נאמן	מידענית	גב' אורלי נתן	.16
debby@sni.technion.ac.il	מוסד שמואל נאמן	מנהלת אסטרטגיה ותקשורת במוסד שמואל נאמן	גב' דבי קאופמן	.17

חברה

מוסד שמואל נאמן
למחקר מדיניות לאומית

טל. 04-8292329 | פקס. 04-8231889
קרית הטכניון, חיפה 3200003
www.neaman.org.il